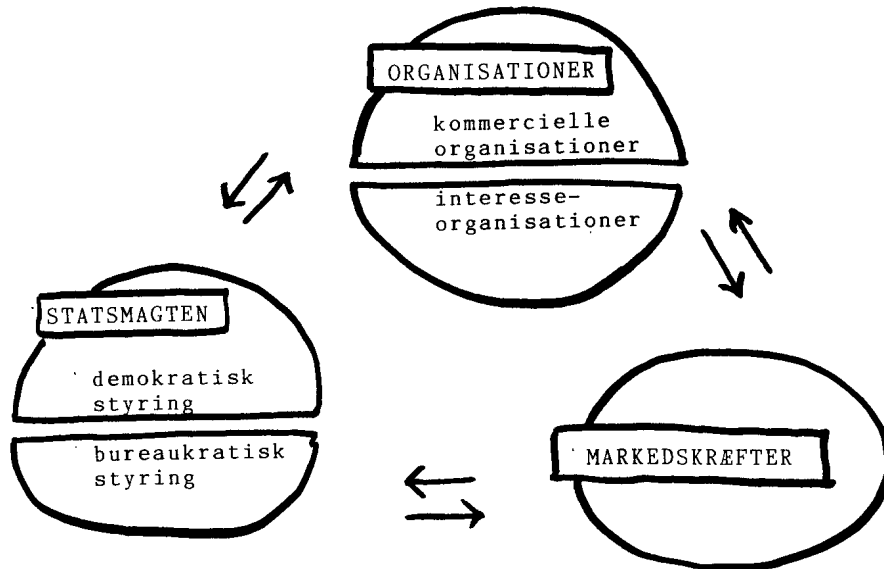

0 Dansk landbrug i det politisk styrede marked

af Ebbe Munk

Figur 1: En skitse af Hernes' model for styring af markedet i en organiseret kapitalistisk økonomi.

Dansk landbrug er ikke mere noget liberalt erhverv — dets forhold er reguleret af planlægning og samarbejde mellem landbrugere, landbrugsorganisationer, staten og EU.

De ændrede markedsforhold er en krise for forståelsen af mål og midler i landbrugsproduktionen. Politiseringen gør neoklassisk teori mindre anvendelig, i stedet bruger jeg nordmanden Gudmund Hernes' institutionelle økonomiske teori.

Jeg undersøger særligt reguleringen af mælke- og grøntsagsmarkederne. Ved hjælp af interviews beskriver jeg landbrugernes, andels-ansattes og embedsmænds opfattelse af markedets funktion.

Undersøgelsen er oprindelig skrevet som hovedopgave i faget markedsøkonomi ved KVL og er udgivet på DSR forlag 1987 som ISBN 87-4732-342-3. Copyright Ebbe Munk 1987.

1	Indledning	3
1.1	Forudsætninger for den teoretiske beskrivelse.....	3
1.1.1	Empirisk afgrænsning.....	5
1.1.2	Begrebsmæssig afgrænsning.....	6
1.1.3	Metodevalg.....	7

2	Teoretisk forståelse af markedet for landbrugsvarer.....	9
2.1	Den neoklassiske model.....	12
2.1.1	Uvirkelige forudsætninger.....	13
2.1.1.1	Er aktørerne ensartede?.....	14
2.1.1.2	Handler aktørerne rationelt?.....	15
2.1.1.3	Har beslutningstagerne perfekt kendskab?.....	16
2.1.2	Hvem ønsker usikkerhed?.....	16
2.1.3	Sikring af landbrugets vilkår.....	17
2.1.4	Der må tages hensyn til institutionelle forandringer.....	19
2.1.5	Markedet som institution.....	20
2.1.6	Merkantilisme og neo-merkantilisme.....	21
2.1.7	Retfærdighed og liberalisme.....	24
2.2	Institutionel landbrugsøkonomi.....	25
2.2.1	Erhvervspolitik.....	29
2.2.2	Interesseorganisationerne og den offentlige administration.....	30
2.2.3	Landbrugsdrift som et positionelt gode.....	34
2.2.4	Egeninteressen og det fælles bedste.....	37
2.2.5	Stat, mere stat.....	37
2.2.6	Neoklassisk eller institutionel teori?.....	39
3	Styring af det danske landbrugsvaremarked.....	39
3.1	Markedsforholdene for danske grøntsager.....	40
3.1.1	Auktionssalget i GASA Kolding.....	40
3.1.2	Planlægning og forhandlinger hos Nord Grønt.....	43
3.1.3	Grøntsagsmarkedet mellem stat, organisationer og markeds kræfter.....	46
3.2	Markedsforholdene for mælk.....	49

3.2.1	Landbrugskooperationen og medlemmerne.....	54
3.2.2	Samarbejdet mellem stat og landbrugskooperation.....	55
3.2.3	Danmark og den fælles landbrugspolitik i EF.....	58
4	Afslutning.....	62
4.1	Konklusion på undersøgelsen.....	62
4.1.1	Bedømmelse af de anvendte teoriers gyldighed.....	64
4.1.2	Kan det nu betale sig?	67
5	Forord, noter m.v.....	67
5.1	Forord.....	67
5.2	Noter.....	68
5.3	Litteraturliste	80
5.3.1	Artikler i tidsskrifter:.....	83
5.3.2	Ikke offentliggjorte kilder:.....	84
5.4	Citater på originalsprog.....	85
5.5	Stikordsregister.....	91

1 Indledning

1.1 Forudsætninger for den teoretiske beskrivelse

I nordmanden Gudmund Hernes' institutionelle økonomiske teori betragtes markedet som kontrolleret af en stadig ubalance mellem markeds kræfter, statsmagten og organisationer. Stats magten er delt mellem folkestyre og bureaukratisk styre, og organisationerne består dels af firmaer, dels af interesseorganisationer, jf. Gudmund [Hernes \(red.\) 1978](#): "Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon" ([note 1](#)).

I den organiserede kapitalistiske økonomi er markedet blevet modificeret af både producenterne og af staten. Det er sket dels ved statslige indgreb i markedsfunktionen, dels ved en omfattende koordinering mellem producenterne på eget initiativ i form af firmaer og interesseorganisationer.

Den magt, som statsmagten og organisationerne således har opnået, må anses for at formindske markedskræfternes magt dvs. at pris- og mængde-fastsættelse gennem udbud og efterspørgsel har fået mindre betydning. En vigtig del af den indflydelse, som udøves i det økonomiske liv, udøves ikke af aktører på markedet, men af interesseorganisationer, som søger at regulere eller ændre markedet og på den måde påvirke medlemmernes og andre aktørers handlingsbetingelser ([note 2](#)).

Dansk landbrug har længe reguleret sin interne konkurrence på eksportmarkederne, og landbruget fremtræder velorganiseret med indflydelsesrige erhvervsorganisationer. Landbrugsministeriet og den tilhørende offentlige forvaltning ser det i lige så høj grad som sin opgave at varetage landbrugserhvervets interesser overfor det øvrige samfund som at varetage almenhedens interesser i erhvervet. Landbrugsorganisationerne forvalter selv den erhvervsfaglige konsulenttjeneste og dele af EFs markedsstøtteordninger, og organisationerne deltager i styringen af EFs markedspolitik og den danske strukturpolitik og jordpolitik ([note 3](#)).

Styringen af dansk landbrugsproduktion foregår i vidt omfang gennem EF-markedet og EFs overnationale politiske myndighed. Det, at der er et fælles marked for landbrugsvarer må betragtes som et fælles gode, og konkurrenceforholdene må overvåges af EF centrale myndigheder. Imidlertid fører det enkelte medlemsland samtidig selvstændig landbrugspolitik, dvs. at både EF og de enkelte medlemslande forsøger at styre og planlægge markedet ([note 4](#)).

I Hernes' model indgår EFs medlemsstater som dele af den overordnede statsmagt. Det kan friste de enkelte stater til hver især at hjælpe deres egne producenter med at unddrage sig det fælles markeds konkurrence, og visheden om at andre stater også føler sig fristet, øger tilbøjeligheden. Statslig støtte til landbrugssektorens produktion og investeringer hører til dagens orden, for intet land tør tage chancen for at netop dette lands landbrugere skal være de eneste, som må underkaste sig markedets konkurrence, mens andre landes kan slippe. Dette sker, selv om alle giver udtryk for at de ønsker fuldkommen konkurrence på det fælles marked for landbrugsvarer. Der er her tale om en afmagtssituation, hvor betingelserne for rational adfærd ikke er til stede: Valgsituationen dikterer en beslutning, som er den bedst mulige hvert enkelt land kan træffe, men det er samtidig en beslutning, som alle kan se giver helt gale resultater. Fjernelse af handelshindringer kan således give ikke lavere, men højere omkostninger for staten til administration og erhvervsstøtte ([note 5](#)). Desuden er der en tendens til at lade offentlige bestemmelser og støtteordninger forhindre den strukturudvikling, som ville ske, hvis markedskræfterne fik frit spil.

I den nuværende økonomiske og teknologiske udvikling overlader statsmagten og organisationerne med tiden stadig mindre af koordinationen til markedskræfterne:

".. skellet mellem 'offentlig' og 'privat' virksomhed bliver .. mere rituel, og på samme måde viskes forskellen mellem 'markedet' og 'politikken' ud". ([Berrefjord og Hernes 1978](#) s. 99, ([original](#)))

I landbrugssektoren udfylder staten den rolle, som store firmaer har i andre brancher: staten køber op, stabiliserer markedet, foretager forskning mm. Staten optræder på En gang som den faktor, der bestemmer reglerne og som aktør på markedet. Netop dette forhold gør, at der kan iagttages en betydelig frustration blandt liberalistisk sindede landbrugere.

Både statsmagten, store firmaer og interesseorganisationerne må betragtes som sammensatte aktører, hvor forskellige dele af organisationen forfølger forskellige mål ([note 6](#)).

Jeg har valgt at benytte Hernes' teori som grundlag for en analyse fremfor neoklassisk økonomisk teori, som jeg anser for mindre anvendelig til beskrivelse og analyse af dansk landbrugsproduktions markedsforhold. Neoklassisk teori kræver mange forudsætninger opfyldt, hvor forudsætningerne hver for sig er uholdbare og hvor de tilsammen gør, at teorien i sin rene form kan se bort fra enhver grund til at staten skulle regulere markedet for landbrugsvarer. Neoklassisk teori beskæftiger sig mest med betingelserne for effektiv allokation i et marked med fuldkommen konkurrence, dvs. hvor statens rolle alene er at opretholde konkurrencen

Adam Smith grundlagde den klassiske økonomiske teori med "Wealth of Nations", et ivrigt indlæg for kræfternes frie spil og mod statens dominerende indflydelse som den kom til udtryk i merkantilismen. Den klassiske merkantilisme var kendetegnet af statslige indgreb og dirigering i form af tilskud og privilegier direkte til de enkelte firmaer ud fra en overordnet politisk målsætning. Gennem den økonomiske udvikling er vi imidlertid kommet i den situation, at det synes nødvendigt med stedse kraftigere statslig indflydelse på markedet og produktionen, noget, der kan kaldes neo-merkantilisme. Netop på grund af statens kraftige indflydelse i det nuværende kapitalistiske system er Adam Smiths klassiske økonomiske teori ikke anvendelig til at beskrive landbrugsvaremarkedet i Danmark i dag ([note 7](#)).

1.1.1 Empirisk afgrænsning

Opgaven beskæftiger sig med markedet for primær afsætning af landbrugsprodukter, betragtet ud fra et producentsynspunkt. De konkrete eksempler hentes især fra producentmarkederne for mælk og grøntsager. Disse to produkter er valgt, fordi de stiller helt forskellige krav til investeringsniveau, forarbejdningsgrad og sikkerhed for afsætning. Heraf følger også en helt forskellig grad af statslig indflydelse på de to markeder. Staten og EF blander sig ikke meget i grøntsagsproduktionen, men er dybt involveret i mælkeproduktionen.

Tidsmæssigt skal opgaven beskrive den aktuelle situation på landbrugsvaremarkedet, ca. 1980-1986.

Geografisk er opgaven afgrænset til Danmark, men mange af de diskuterede emner vil også have gyldighed i det øvrige Vesteuropa. Virkningen af det fælles marked i EF og af verdensmarkedet inddrages for at støtte beskrivelsen af det danske marked.

1.1.2 Begrebsmæssig afgrænsning

Afgrænsning af den økonomiske disciplin: Studiet af den organiserede kapitalisme omfatter undersøgelse af ..

.. markerer i dén sammenhæng af organisationsmæssige, sociale og politiske processer, der omgiver dem, gennemtrænger dem og gennemtrænges af dem". ([Hernes 1978](#) s. 235, [\(original\)](#))

I hovedsagen benytter jeg som omtalt Gudmund Hernes' institutionelle økonomiske teori, som ikke er nem at afgrænse forhold til ikke-økonomiske discipliner. Om dette skriver han selv:

"En hel række forskellige problemer .. kan analyseres med et lille knippe af teoretiske modeller på tværs af de traditionelle faggrænser. Afgrænsningen ligger i, at teori-knippen er dét studiefelt, hvor disciplinerne overlapper hinanden.

Dermed har man et relativt veldefineret problemområde. Det er tværfagligt i ordets bedste forstand: væsentlige spørgsmål hentes fra forskellige fagområder ud fra de problemer der opstår i skæringsfladerne mellem forskellige institutioner (markeder, kollektiver, hierarkier og folkevalgte organer), samtidig med at analysen kan foretages ud fra en fælles synsvinkel med et beskedent sæt fælles principper, der hentes fra disciplinerne. Samtidig knytter analyseformen an til de klassiske arbejder i samfundsforskningen.

For læren fra den klassiske tradition er netop, at økonomiske og politiske ændringer skal studeres i sammenhæng". ([Hernes 1978](#) s. 234-235, [\(original\)](#))

Hernes er ikke den første, der efterlyser en bredere økonomisk opfattelse, bl.a. har den amerikanske økonom John K. Galbraith behandlet problemet indgående.

Denne opgaves formål er en økonomisk undersøgelse af forholdet mellem marked og stat. Forholdet kan imidlertid ikke beskrives ved udelukkende at undersøge økonomisk bestemt markedsadfærd. Opgaven må derfor omfatte organisationsmæssige, sociale og politiske processer undersøgt ved hjælp af en institutionelt orienteret økonomisk teori og en teoretisk orienteret sociologi og statsvidenskab. Problemet med afgrænsning overfor sociologi og statsvidenskab består i at anvende disse discipliner på en måde, så opgavens resultat bliver en økonomisk beskrivelse, bl.a. ved at inddrage den del af den politiske adfærd, som er økonomisk motiveret.

Som omtalt i [note 1](#) er koordineringen mellem producenterne ikke nødvendigvis frivillig. Især marxistisk økonomi har gjort meget ud af at beskrive koncentrationstendenser i produktionen og konsekvenserne af monopolisering af markedet. Dette forhold er ikke uden gyldighed, men jeg har dog valgt at lægge mere vægt på relationen stat—marked end på relationen producent—producent.

Mulige fejlkilder:

1. Hernes benytter begrebet "markedsadferd" som den tredje magtfaktor i økonomien, hvilket jeg har valgt at oversætte til "markedskræfter". Det er en fortolkning, som muligvis kan virke fordrejende ([note 8](#)).
2. Der er mulighed for fejl ved at bruge eksempler fra grøntsagsproduktionen til at beskrive landbrugsforhold, da en del af grøntsagerne produceres i gartneri og havebrug.

1.1.3 Metodevalg

Arbejdet med denne hovedopgave startede som en interesse for markedet og de forbindelser, det knytter mellem økonomi og politik. Hos forfatterne Galbraith, Robinson & Eatwell og Hernes fandt jeg en massiv utilfredshed med neoklassisk økonomisk teori ([note 9](#)).

Utilfredsheden bygger især på:

- rimeligheden af neoklassisk teoris forudsætninger,
- den neoklassiske afgrænsning mellem økonomi og andre samfundsvidenskabelige discipliner, og
- neoklassisk teoris idealisering af frihandel og teoriens skjulte afpolitisering af økonomiske forhold.

Videnskabeligt arbejde består hovedsageligt i at reducere den erkendte del af virkeligheden til overskuelige sammenhænge og derefter at bygge modeller op, modeller, der kan bruges til forståelse af den totale virkelighed. De opstillede modeller må nødvendigvis være rimelige og må stå i forbindelse med den erkendte virkelighed for at have nogen værdi. Robinson og Eatwell bemærker spydigt, at det ikke er tilfældet, når man ved hjælp af neoklassisk teori udførligt kan beregne adfærden i en markedsøkonomi, hvor aktørerne har "perfekt kendskab" uendeligt langt ud i fremtiden ([note 10](#)).

For at gøre opfattelsen af virkeligheden til en teoretisk håndterlig størrelse må vi nødvendigvis dele den op i fag, f.eks. for det samfundsvidenskabelige område økonomi, statsvidenskab, jura og sociologi, og i udkanten fagene psykologi, historie mm. Afgrænsning er nødvendig for at skaffe overblik i det enkelte fag, men afgrænsningen kan desværre udvikle en skyklap-effekt: at kun det, der kan erfares alene ved hjælp af ens eget fag er relevant. Det er en uheldig udvikling, for virkeligheden er ikke delt op som de videnskabelige territorier.

I opgaven udvider jeg det økonomiske undersøgelsesområde til også at omfatte discipliner fra statsvidenskab og sociologi. Det sker, fordi jeg ønsker at kunne undersøge brudfladerne mellem den økonomiske og den politiske sfære. Ifølge Hernes er det netop i disse brudflader, at man kan iagttage samfundets udvikling og karakter ([note 11](#)).

En ideologi er et systematiseret verdensbillede med retningslinjer og legitimation for samfundsmæssig handling. En ideologi kan være svær at opdage, netop fordi den er rammen for en forståelse. Ideologien bliver synlig af at støde sammen med andre ideologier, men ..

".. enkelte ideologier bliver accepteret af næsten alle i et samfund, og der er derfor vanskelige at opdage. De er ikke genstand for åben politisk debat, og vi får derfor gerne et ureflekteret forhold til dem. De kan være befæstet, fordi en gruppe har fået sine særinteresser accepteret som hele samfundets interesse, og fordi samfundets institutioner dermed også forsvarer dem". ([Hernes 1978](#) s.113, [\(original\)](#))

Som et eksempel på et sådant ureflekteret forhold kan man f.eks. pege på den almindelige opfattelse af dansk landbrugspolitik. I Danmark er næsten alle enige om, at landbruget skal støttes (ideologi 1), fordi landbruget har det svært efterhånden som udviklingen skrider frem (ideologi 2, "udviklingen" betragtes som en slags naturlov).

Det er uheldigt, hvis en videnskabelig undersøgelse ubevidst påvirkes af ideologi. Man må gøre sig påvirkning fra ideologier bevidst og behandle dem som andre samfundsmæssige forhold. Ellers bliver resultatet, at man på en tilsyneladende videnskabelig måde forvandler politisk-ideologiske målsætninger til samfundsmæssige nødvendigheder ([note 12](#)).

"Noget af det vigtigste vi kan studere (er) det folk tager for givet: De væsentligste kendetegn ved et samfund er som regel dem som kun sjældent diskuteres og som i almindelighed opfattes som endeligt afgjort". ([Hernes 1978](#) s. 114, [\(original\)](#) [\(note 13\)](#))

I denne opgave tilstræber jeg at opnå objektivitet i Joachim Israels forstand: ikke som værdifrihed, men som intersubjektivitet — objektivitet i den forstand, at forskellige personer vil nå frem til samme resultat, hvis de benytter samme udgangspunkt.

Efter at have beskæftiget mig med metodeproblemer gennem længere tid er jeg nået frem til, at man kun med forsigtighed kan benytte sådanne begreber som 'behov', 'nytte', 'retfærdighed', 'rigdom', 'sandhed', 'velfærd' og 'naturlig' — og at man i hvert fald kun kan gøre det efter nærmere definition.

Det kan ske, at en teoris forudsigelser viser sig at stemme overens med virkeligheden, men det er ikke noget bevis for, at teorien er sand. Hvordan bedømmer man da samfundsvidenskabelig teori? Efter min opfattelse på man se på, om teorien reflekterer sig selv, sine interesser og forudsætninger når man skal bedømme dens anvendelighed. Forholdet mellem teori og virkelighed vil altid kunne gøres til genstand for tolkning, og derfor vil man altid kunne diskutere om en given teori opfylder dette krav om refleksion. Til denne bedømmelse er der kun ét middel, nemlig vurdering af teorien og dens forudsætninger ved hjælp af sund fornuft (dvs. med fare for at man laver en cirkelslutning, fordi man tager noget for givet) .

På ovennævnte grundlag har jeg valgt en analysemetode, som jeg har fundet klare udtrykt hos Hernes:

"Videnskabeligt arbejde er en vekselvirkning mellem de modelverdener vi bygger og den virkelige verden, som vi forsøger at få dem til at ligne. Hertil behøves et sæt afforudsætninger, som må være gyldige eller i hvert fald rimelige. Det næste skridt er at drage slutninger på en logisk og konsistent måde. Det tredje skridt er at sammenligne vores slutninger med de virkninger, der kan observeres i virkelighedens verden. Hvis der viser sig store afvigelser, må den opstillede teori forkastes eller i det mindste må forudsætningerne modificeres. Modellen skal altså være falsificérbar. Hvis der viser sig vigtige faktorer, som ikke er omfattet af modellen, må den modificeres, udvides eller forkastes". ([Hernes 1978](#) s. 202, mine fremhævelser, [\(original\)](#), EM)

For at skaffe mig viden om de opstillede problemer, har jeg benyttet mig af fem forskellige informationskanaler:

- teoretisk økonomisk litteratur betragtet ud fra Hernes' analysemåde,
- beskrivelser af dansk landbrugs produktion,
- dokumentarisk materiale, statistik og artikler i aviser og tidsskrifter,
- interviews med producenter, og
- interviews med organisationsfolk og embedsmænd.

2 Teoretisk forståelse af markedet for landbrugsvarer

Det forhold, der hersker mellem økonomiske aktører er søgt beskrevet med forskellige teorier, og i dette kapitel skal særligt omtales neoklassisk teori og institutionel teori. Begge disse er inspireret af den klassiske økonomiske teoris grundlægger, Adam Smith, og derfor er der i kapitlet en løbende sammenligning mellem klassisk og nyere teori.

Adam Smith udgav i 1776 "Wealth of Nations" ([note 14](#)). Hans ærinde var at befri samfundet for det offentlige altdominerende indflydelse på erhvervslivet, således som den kom til udtryk i merkantilismen. Han ønskede at erstatte en stor del af statsmagtens direkte beslutninger med markedskræfternes mere anonyme påvirkninger. Hertil kunne han bruge borgernes selviske egeninteresse. I 1776 var det noget helt nyt at opfordre økonomiens enkelte aktører til på individuel vis at pleje deres egen egne egoistiske interesser ([note 15](#)):

"It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves, not to their humanity but to their selflove, and never talk to them of our own necessities but of their advantages".

([Smith 1776](#) bog I kap. 2 (1950 bind I s. 16))

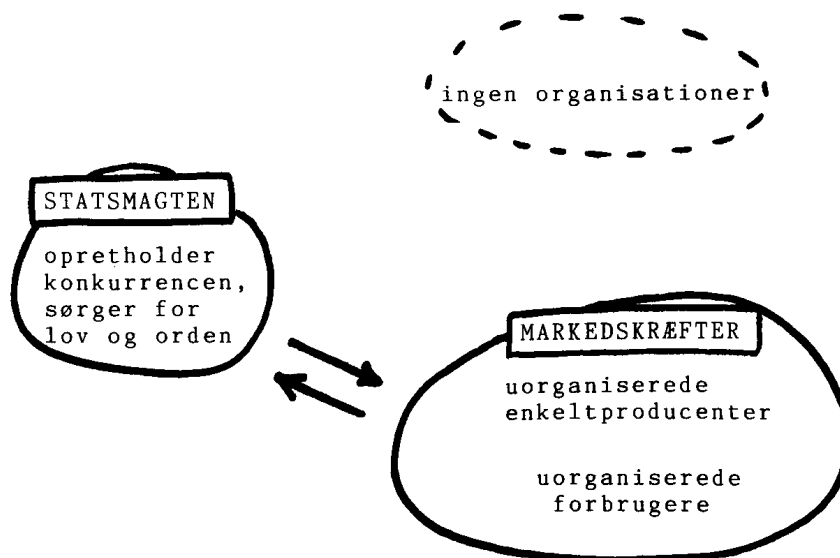
Adam Smith er ikke kun imod statens direkte indgriben i produktionen, han ønsker at ophæve ethvert monopol og håndværkerlaug, og han roser landbrugerne, fordi de da i hvert fald ikke kan skabe monopoler:

"Country gentlemen and farmers are, to their great honour, of all people, the least subject to the wrenched spirit of monopoly. ..

Farmers and country gentlemen .. are generally disposed rather to promote than to obstruct the cultivation and improvement of their neighbours farms and estates. They have no secrets, such as those of the greater part of manufacturers, but are generally rather fond of communicating to their neighbours, and of extending as far as possible any new practice which they have found to be advantageous. ..

Country gentlemen and farmers, dispersed in different parts of the country, cannot so easily combine as merchants and manufacturers, who .. naturally endeavour to obtain against all their countrymen".

([Smith 1776](#) bog IV kap. 2 (1950 bind I s. 426-427))

Figur 2: En skitse af Adam Smiths model for styring af markedet i en liberalistisk økonomi

Alle interesser kan i princippet udtrykkes på markedet, men hvis konkurrencen skader en aktørs interesser, hvorfor skulle han så begrænse sin aktivitet til markedsadfærd? Den perfekte konkurrence på markedet er en slags fælles gode, men alligevel vil de enkelte aktører tilsyneladende være bedst tjent med at undgå markeds konkurrencen for deres eget vedkommende. Hvis alting kan handles, kan der også handles med markedet:

"Konsekvent gennemført ville fuldstændigt frie transaktioner føre til systemets modsætning, til netop det man skulle undgå: Monopolisering, privilegier og ineffektivitet. .. Fuldstændigt frie transaktioner lader sig ikke forene med efficient allokation, for transaktioner om transaktioner vil forandre systemet og gøre det ineffektivt.

.. de kollektive gevinster som opnås ved markedet som fælles gode kunne man kun opnå ved at forhindre, at egeninteressen ophævede markedet, ved at det selv blev gjort til genstand for markedstransaktioner". ([Hernes 1978](#) s. 199, [original](#))

Også i Adam Smiths forestilling ville egeninteressen og markedet altså kun på bestemte institutionelle betingelser resultere i det fælles bedste, og det måtte være statens opgave som kollektiv institution at sørge for at disse betingelser blev overholdt. Trods harske bemærkninger indgår staten faktisk som en nødvendig del af Smiths system. Han var meget mod den handlende og politiserende funktion, som statsmagten havde tiltaget sig under merkantilismen, men staten var fortsat nødvendig. Smith ønskede, at staten skulle opretholde lov og orden, sørge for skolegang til alle, og at den skulle afskaffe privilegier og monopoler. Desuden var statsmagten for Smith nødvendig for at etablere og opretholde markedet som et fælles gode ([note 16](#)).

Smiths liberalistiske model var ikke en beskrivelse af hans egen nutid, og der er modsigelser i modellen, hvis man alene kigger på tekstens ordlyd. Alligevel har han siden haft stor indflydelse på politik og økonomi. Nedenfor skal vi se på de modsigelser og nye teorier, som hans tilsyneladende enkle model har givet anledning til — i de samfund, som på én gang er formet af og beskrevet af økonomiske teorier. Den klassiske model omfatter mange forudsætninger, som er gået uændret ind i neoklassisk økonomisk teori. Samtidig fungerer den liberalistiske ideologi stadig som forståelsesramme for landbrugerne, trods det at de samfundsmæssige forhold er helt forskellige fra dem, som Adam Smith anbefalede.

2.1 Den neoklassiske model

Adam Smiths model krævede mange betingelser opfyldt, før den ville føre til det ønskede resultat — at enhver kunne følge sine egne interesser, og at resultatet ville være til fælles bedste. Smiths mange normative udsagn er i neoklassisk teori blevet til en slags positive udsagn. Adam Smith udtrykte f.eks., at det var ønskeligt med frihandel mellem landene. Neoklassikerne forudsætter, at der er fuldkommen konkurrence og bygger så videre på dette grundlag ([note 17](#)).

Men når nu alle kan indse, at neoklassisk teori hviler på noget uvirkeligt, kan denne teori så overhovedet have nogen betydning? Ja, den virker ideologisk, for den fortæller, hvordan økonomien "bør" være indrettet. Mod denne stræben efter det ønskelige fungerer en protektionistisk effekt: Selv om vi forudsætter, at alle ønsker frihandel og de fordele, der følger heraf, lader der i situationen altid til at være noget, der taler mod kræfternes frie spil.

Al økonomisk debat består af modsætninger mellem ønskelig og reel adfærd, og debatten om det danske landbrugsvaremarked kan i høj grad forklares ved at betragte den ønsketænkning, som neoklassisk økonomisk teori hviler på. Den neoklassiske skole lægger hovedvægten på at forklare relative priser og markedsligevægt. Neoklassiske økonomer antager, som Smith og Ricardo, at konkurrence vil føre til effektiv allokering, men i den neoklassiske tradition er den klassiske økonomis arbejdsværdi-teori skiftet ud med en teori om marginal nytte. Ved hjælp af omfattende forudsætninger om nytte, profitmaksimering og marginal tilpasning har neoklassikerne udviklet udbuds- og efterspørgselskurver og fastlagt relative priser under antagelsen om generel ligevægt.

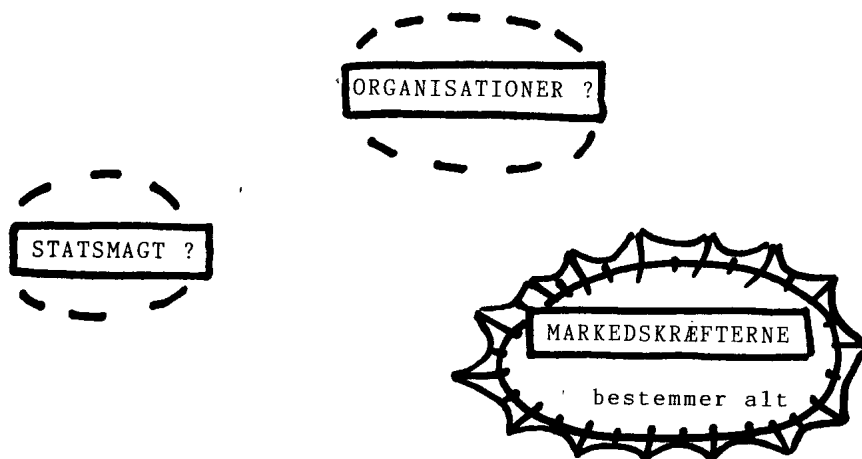
Neoklassisk teori betragter stort set institutionelle rammer som konstante størrelser, der ikke ændres ved strategisk adfærd fra aktørernes side. Den økonomiske aktivitets omgivelser betragtes som parametriske, som et miljø, aktørerne tilpasser sig uden at forandre. Der findes undtagelser, men hovedvægten ligger på markedsforholdene, som harmoniserer modsat rettede interesser og på egeninteressen, som skaber almen nytte ([note 18](#)). Dette finder Hernes urimeligt:

"Den disciplin, som baserer sig på nyttemaksimering, foretager .. en vilkårlig afgrænsning af feltet for økonomisk egeninteresse, for egeninteressen slutter jo ikke ved markedets grænser". ([Hernes 1978](#) s. 215, [original](#))

Efter Adam Smiths mening ville det være en ideel situation, hvis den enkelte arbejder var underlagt forbrugernes herredømme gennem forbrugernes købsbeslutninger:

"The pretence that corporations are necessary for the better government of the trade, is without any foundation. The real and effectual discipline which is exercised over a workman, is not that of his corporation, but that of his customers. It is the fear of losing their employment which restrains his frauds and corrects his negligence. An exclusive corporation necessarily weakens the force of this discipline". ([Smith 1776](#) bog I kap. 10 stk. 2 (1950 bind I s. 131)»

Når neoklassikerne i deres udgangspunkt forudsætter en markedssituation med perfekt information og uden transaktionsomkostninger, så er vi nær Adam Smiths ideal, hvor der ikke er behov for firmaer eller interesseorganisationer. Her er et område, hvor neoklassikerne har ændret Adam Smiths "bør" til "er", og man kan hævde at neoklassikerne overser nødvendigheden af et statsapparat, på samme måde som de overser organisationernes betydning.

Figur 3: En skitse af den neoklassiske model for styring af markedet.

2.1.1 Uvirkelige forudsætninger

Gudmund Hernes opstiller i sit kapitel "Mot en institusjonell økonomi" en generel analysemetode for videnskabeligt arbejde. Metoden kræver:

- gyldige (eller rimelige) forudsætninger,
- logiske og konsistente slutninger,
- sammenligning med virkelighedens verden, og
- vurdering af slutningernes gyldighed ([note 19](#)).

Han fortsætter:

"Kritikken mod det neoklassiske paradigme har omfattet hvert af disse led. For at illustrere dette, må vi først se på de forudsætninger, som neoklassisk teori har bygget på i den såkaldt heroiske fase:

1. *Vi har at gøre med ensartede aktører, virksomhe der og forbrugere. ..*
2. *Aktørerne handler rationelt, med konsistente præferencer og således at virksomhederne maksimerer profit og husholdningerne nytte.*
3. *Beslutningstagerne er fuldt informeret om deres omgivelser og handlingsmiljø — de har perfekt kendskab til alle alternativer.*
4. *Aktørerne har ingen kalkuleringsomkostninger, de kan øjeblikkeligt finde det bedste alternativ ..*
5. *Transaktioner mellem aktørerne er uden omkostninger.*

6. *Forbrugerne handler suverænt og bestemmer over producenterne. Hvis forbrugernes behov eller ønsker ændres, bliver det automatisk registreret gennem deres købsbeslutninger, og fabrikanterne vil omgående tage hensyn til det på grund af prisvirkningen. Priserne er helt fleksible.*
7. *Økonomisk videnskab drejer sig om hvordan de producerede varer forædles og hvordan forbrugsgoderne fordeles. ..*
8. *Der opnås en generel ligevægt når de forskellige beslutninger truffet af de gensidigt forbundne forbrugere og producenter (med forskellige forventninger) har udspillet sig, og alle direkte og indirekte virkninger har stabiliseret sig".*

([Hernes 1978](#) s. 202-203, ([original](#)))

Vi skal nu se på tre af disse forudsætninger og deres gyldighed og rimelighed ved beskrivelse af det danske landbrugsvaremarked:

2.1.1.1 Er aktørerne ensartede?

Den første antagelse er, at det er ensartede aktører, der opererer på markedet. Men selv om efterspørgslen på markedet er sammensat af individuelle præferencer, svarer den ikke nødvendigvis til nogen enkeltaktørs ønske. Man kan heller ikke regne med at virksomheder eller husholdninger udgør ensartede aktører. Der er flere roller, som arbejdskøber, arbejdssælger, producent, forbruger, modtager af subsidier, og som skatteyder. Et familielandbrug vil altid have mindst to roller, for det er både en produktionsvirksomhed og en husholdning.

Som hovedregel må man altid regne med modsætninger i organisationen. Aktørerne indgår i et samarbejde, som ikke kun omfatter økonomiske sammenhænge, og det interne samarbejde er derfor snarere en koalition af ulige stillede interesser ([note 20](#)).

Etnologen Thomas Højrup har i sin bog "Det glemte folk" dokumenteret, at forskellige dele af den danske befolkning har forskellige behov. Landbrugsbefolkningen vil således typisk tilhøre hvad Højrup kalder "livsform 1" eller "den rurale livsform". Meget kort beskrevet er forskellen til de andre hoved-livsformer, at man i den rurale livsform lever for at arbejde, mens man i lønarbejderlivsformen arbejder for at holde fri og i karrierelivsformen arbejder for at få ansvar og magt ([note 21](#)).

2.1.1.2 Handler aktørerne rationelt?

Aktørerne antages at handle rationelt og med konstante præferencer, og således at producenterne maksimerer profit. Men de mange familiebrug i dansk landbrug fungerer ikke efter den almindeligt antagede regel for kapitalistisk produktion. Da arbejdet på familiebruget indgår i en rationalitetssammenhæng, hvor familien udgør en sammensat produktions- og forbrugsenhed, kan man i familieøkonomiens rationalitetssammenhæng heller ikke regne med intern profit, rente, jordrente eller lønomkostninger. I stedet for profi-toptimering er det snarere en vurdering af nytten ved en given produktion og den

arbejdsindsats den kræver, der styrer den del af produktionen, der er til eget forbrug. Salgsproduktionen er en form for markedsrettet simpel vareproduktion, hvor formålet med produktionen ikke er at få maksimal profit af investeringerne, men "at sælge for at købe". Ganske vist skal især nyetablerede landbrugere indtjene profit for at kunne forrente den investerede fremmedkapital, men intet tyder på, at danske landbrugere derudover driver erhverv for at opnå maksimal profit ([note 22](#)).

I følge antagelse nr. 2 skal forbrugernes efterspørgsel desuden betragtes som en søgen efter maksimal nytte, hvor valget mellem forskellige varer er begrundet i forholdet mellem deres marginale nytteværdi og prisen. Denne antagelse er af problematisk natur, for den er næsten umulig at modbevise. Hvoraf kan man i neoklassisk empiri konstatere en given vares nytte, andet end netop gennem prisen? John K. Galbraith har beskæftiget sig en del med emnet, her f.eks. om en mand, der pludselig er kommet til penge:

"I dag har han efter at hans indkomst er undergået en stor forøgelse, udvidet sit forbrug til at omfatte ruskindssko og ugentlige besøg på væddeløbsbanen. Men det er helt urimeligt at sige, at hans glæde ved sidstnævnte bekvemmeligheder og adspredelser er mindre end hans glæde ved at få flere kalorier og at blive fri for regn. Forholdene er ændrede; han er et andet menneske, der er ikke noget rigtigt sammenligningsgrundlag. Det indrømmes, at et individ på et givet tidspunkt får aftagende tilfredsstillelse ved marginale forøgelser af en given varemængde, og i overensstemmelse hermed ikke kan forledes til at betale lige så meget for dem. Men det fortæller os intet om den tilfredsstillelse, der følger med flere goder, og særlig ikke med andre slags goder, når de erhverves på et senere tidspunkt".
([Galbraith 1961](#) s. 126)

2.1.1.3 Har beslutningstagerne perfekt kendskab?

Der antages at være fuldstændig, gratis og øjeblikkelig information om det fremtidige handlingsmiljø og omgivelserne. Denne antagelse er åbenlyst urimelig, men den er samtidig en meget vigtig bestanddel af den neoklassiske teoris forudsætninger. Hernes anfører, at hvis man opgiver antagelsen om perfekt information, må man samtidig opgive store dele af neoklassisk teori. Man kan indføre et delmarked for information, men brugerens problem er så, at han ikke kender værdien af en given information, før den er både anskaffet og kommet til kundskab. Hvor meget information har man brug for for at kunne sige, at informationen er god nok? Hvor meget information er det rationelt at kende til? ([note 23](#)).

Bedømt ud fra antagelsen om perfekt information er det spild at bruge penge på reklame, for forbrugerne er jo så i forvejen informeret, og hvem vil dog fæste lid til reklamernes halve sandheder, hvis de på forhånd kender den fulde sandhed?

Tilsammen fører dette os frem til en konklusion om antagelse nr. 8 om ligevægt her med Hernes' ord:

"Ved at postulere perfekt information gør man en urimelig forudsætning; men når man slipper den må man også slippe forudsætningen om perfekt rationalitet".

"Hvis neoklassisk ligevægt ikke kan opnås eller opretholdes i en verden med usikkerhed og kostbar information, så må neoklassisk teori erstattes med en generel uligevægtsteori". ([Hernes 1978](#) s. 207, [original](#))

2.1.2 Hvem ønsker usikkerhed?

Både i klassisk og i neoklassisk teori ligger der en udtrykkelig antagelse om det gavnlige ved usikkerhed, jo mere jo bedre. Se f.eks. Adam-Smith-citatet om forbrugers herredømme [ovenfor](#). Adam Smith synes her at mene, at en stadig trussel om tab af arbejde er nødvendig for at samfundet kan opnå mobilitet og effektiv produktion. Men for den enkelte arbejder ligger der en betydelig omkostning i usikkerheden. Neoklassisk teori har fundet en smutvej uden ulemperne ved denne usikkerhed ved at forudsætte fuldstændig information. I virkelig økonomi har den stadige trussel om tab af arbejde og investeret kapital fået aktørerne til at organisere sig for at reducere markedskræfternes indflydelse. Eventuelt er denne organisering foregået i samarbejde med staten.

I industrien er organiseringen mod markedskræfterne hovedsagelig sket gennem opbygning af store virksomheder, der kan beherske sine markeder alene eller sammen med nogle få andre store virksomheder. Denne proces er foregået uden særlig indblanding fra statsmagtens side, men

"Bønder, arbejdere og andre borgere har derimod været nødt til at søge statens hjælp, eller .. været nødt til at organisere sig på særlig måde for at reducere usikkerheden. Deres bestræbelser for at opnå større sikkerhed her derfor været bekendt for alle og enhver".

"Bøndernes anstrengelser for at formindske usikkerheden har, skønt i mange henseender mindre effektive end de anstrengelser, der udfoldes af større foretagender eller fagforeninger, givet anledning til særlig opskræmthed".

([Galbraith 1961](#) s. 90 og 98)

2.1.3 Sikring af landbrugets vilkår

Lad os da undersøge, hvad en neoklassisk lærebog har at sige om indgreb i markedsmekanismen, her Lipsey og Steiners bog "Economics", der benyttes som lærebog i nationaløkonomi 1-2 på Landbohøjskolen ([note 24](#)):

"Governments throughout the world intervene in agricultural markets in attempts to deal with the problems just studied. They try to stabilize agricultural prices and incomes in the face of shortterm and uncontrollable fluctuations in supply and cyclical fluctuations in demand. They also seek to support agricultural prices and incomes at levels sufficient to guarantee farmers what is regarded as reasonable or decent living standards. In so doing they often weaken the incentives for resources to leave farming. This makes the long-run problem of excess resources worse".

"When support schemes begin to produce ever-larger surpluses, the next step is often to try to limit each farmer's production. Quotas may be assigned to individual farmers and penalties imposed for exceeding the quotas. Or, as has been done in the past, bonuses may be paid for leaving the land idle and for plowing crops under. Such measures waste resources because the desired output could, be produced with fewer resources and the remaining resources used to produce other goods".

([Lipsey & Steiner 1981](#) s. 97 og 100)

Lipsey og Steiner har ret, når de påpeger, at der kan spildes ressourcer ved kvotering — ud fra deres antagelse om at kapitalistisk økonomi i øvrigt er et ligevægtssystem, og at ressourcerne dermed automatisk vil blive udnyttet optimalt, hvis der ikke sker indgreb fra statens side ([note 25](#)). Men i hvor høj grad hersker markedskræfterne egentlig over statsmagten og organisationerne?

"The 'laws' of supply and demand have stood up well to many empirical tests, but no one believes that they explain all market behavior. Indeed the range of markets over which they seem to meet the test of providing accurate predictions is now much smaller than it was 80 years ago. It is possible — though most economists think it unlikely — that at some future time they would no longer apply to any real markets. .. They are not laws .. that are beyond being challenged by present or future observations that may cast their predictions in doubt. Nor is it a heresy to question their applicability to any particular situation". ([Lipsey & Steiner 1981](#) s. 74)

Den amerikanske Chicago-skole står for en nyformulering af den markedsstyrede, liberalistiske model, for et samfund, hvor det gælder om at konkurrere. Milton Friedman er en fremtrædende talsmand for denne retning, og han er meget imod enhver form for offentlig indblanding i erhvervslivet. Han nævner, hvorledes resultaterne af amerikansk landbrugsstøtte-politik ofte afviger stærkt fra de gode hensigter:

".. de fordele, som bønderne vinder gennem prisstøtte-programmet — hvis de vinder noget overhovedet — er meget, meget mindre end de summer, som i alt bruges for at opfylde programmet". ([Friedman 1972](#) s. 225, ([original](#)) ([note 26](#)))

Friedman beskriver, hvorledes statsstøtte øger produktionen og sinker afvandringen, at forbrugerne både må betale skat og højere fødevarerpriser, og at landet er blevet belemret med et stadigt mere svulmende bureaukrati.

Friedman har ret i, at de offentlige indgreb har den effekt, han påpeger, men hans formodning om, at al magt til markedet vil gøre situationen bedre, er tvivlsom. Også Lipsey og Steiner betragter statens indblanding som uvedkommende og uønsket — og når indblandingen sker, så medfører det lavere nytte, end hvis staten ikke blandede sig, jf. Friedmans holdning: at prisstøtte-programmet koster mere end det nytter. Men herved vikler disse økonomer sig ind i selvmodsigelser, for hvordan måler man nytte? Staten bruger vel netop sine midler for at opnå en ønskelig, nyttig tilstand.

Lipsey og Steiner nævner i citaterne ovenfor følgende ufuldkommenheder i de offentlige indgreb:

- produktion, der ikke kan sælges (ikke kommer til nytte),
- kostbar administration af kvoter, og
- præmiering for ikke at dyrke jorden eller for at nedpløje afgrøder (spild af ressourcer med alternative anvendelser).

Friedman nævner (1972 s. 225-226):

- at tildeling via prisstøtte ikke gavner de fattigste bønder, der producerer til eget forbrug,
- at prisstøtte gavner producenterne med den største produktion mest, og
- at støtten går til oplagringsomkostninger og dermed med sikkerhed gavner lagerejerne.
- at statens omkostninger ved den for høje produktion omsættes i køb af gødning, såsæd og maskiner og dermed ikke kommer til gavn i selve landbruget, og
- at den resulterende overproduktion giver handelspolitiske problemer ved først at kræve toldmure, og siden ved at overproduktionen tvinger staten til at dumpe produkterne på verdensmarkedet.

Hvis vi antager, at statsmagten ser det som en politisk opgave at gavne sine landbrugere, så kan den dårligt gøre det uden at påvirke markedet. Det, som støder Friedman, Lipsey, Steiner og mange andre, det er, at det offentlige herved blander sig i økonomiens hellige, almindelige markedsmechanisme. For dem er ønskeligheden af den uforstyrrede markedsmechanisme snarere en præmis end en konklusion.

2.1.4 Der må tages hensyn til institutionelle forandringer

Lipsey og Steiner konstaterer ovenfor, at alverdens stater griber ind i landbrugsproduktionen, men de kan dårligt forstå hvorfor. I hver fald synes den offentlige indgriben altid at skabe en masse problemer (det har de ret i, og problemerne bliver altid mere synlige, når staten er indblandet). Lipsey og Steiner indrømmer i citatet [ovenfor](#), at modellen for markedsstyring alene ved hjælp af udbud og efterspørgsel aldrig har været dækkende, og at den med tiden har fået aftagende gyldighed. Men fra deres udgangspunkt er de ikke i stand til at forklare, hvad der foregår, for i det neoklassiske udgangspunkt er staten uvedkommende, unødvendig og nærmest ikke-eksisterende. Der er så let at se, når Adam Smith hæver pegefingern og siger "bør". Problemet med neoklassisk teori er, at den får økonomerne til at løfte hagen og se i pegefingernes retning, og det i den grad, at de ikke kan få øje på noget som helst jordnært.

Som anført [ovenfor](#) kan to teorier med forskelligt udgangspunkt begge være anvendelige — når man vel og mærke tager hensyn til de forskellige forudsætninger, som teorierne er opstillet på. Derfor skal resultater opnået med neoklassisk teori da heller ikke bortdømmes på forhånd, det må man lade komme an på en vurdering af grundlaget. I mange tilfælde kan man ved hjælp af neoklassisk teori foretage beregninger og få alternativer vurderet i pengemæssige udtryk — noget, der ikke på samme måde lader sig gøre ved brug af institutionel økonomi eller andre former for "prosa-økonomi". Sådanne beregninger kan kun foretages under forudsætningen "alt andet lige". Hvis ikke denne generelle forudsætning holder, f.eks. hvis aktørernes adfærd forandrer markedet, eller hvis statsmagten blander sig, så kan man ikke længere stole på neoklassiske beregninger, for så har grundlaget ændret sig.

Her er rejst indvendinger mod neoklassisk økonomis:

- **forudsætninger** — antagelserne om ensartede aktører, aktørernes rationelle handlen og konstante præferencer, og antagelsen om fuldstændig information,
- **slutninger** — hvordan kan man modbevise antagelsen om at forbrugerne maksimerer nytte, hvor meget information skal man købe, før man kan sige, at informationsniveauet er godt nok?
- **værdifrihed** — antagelserne om ensartede aktører og ensartede behov, og anbefalingen af frihandel.

2.1.5 Markedet som institution

Hvad er da egenskaberne ved det marked, som Adam Smith anbefalede så varmt? Hernes foreslår fire måder at betragte markedet på, nemlig som

1. motivationssystem. Markedet inspirerer til indsats og innovation, for i konkurrencen må hver enkelt aktør i egen interesse følge med for at få gevinst.
2. et decentraliseret styringssystem, hvor koordineringen varetager sig selv: Hvis prisen stiger, falder efterspørgslen. Hvis der sker en teknisk udvikling, søger alle fabrikanter at følge med — uden central dirigering, og på samme måde vil markedet tilpasse sig ændringer i smag og behov som de kommer til udtryk gennem købernes enkeltbeslutninger ([note 27](#)).
3. en ordning, der fremmer effektivitet:

"Ved at der sættes en pris på knappe goder, må hver enkelt økonomisere med de ressourcer, han har til sin rådighed, og han må prioritere mellem alternativ brug af dem. Den enkeltes egeninteresse fører til samfundsmæssig effektivitet: Når alle handler i egen interesse, vil ikke alene de efterspurgte varer blive tilbudt, men de vil også blive produceret på de bedst egnede steder på rimeligste måde". ([Hernes 1978 s.123, \(original\)](#))

Man skal dog være opmærksom på, at producenterne kun bærer de omkostninger, de har betalt for. Vareproduktion påfører samfundet omkostninger, som producenterne ikke betaler for, og som ikke indgår i priserne, f.eks. gælder det forurening af miljøet og offentlige udgifter til erhvervsuddannelse ([note 28](#))

4. Markedet kan også betragtes som et informationssystem: Det giver grundlag for decentraliserede beslutninger, og det fungerer med lave omkostninger — det er normalt tilstrækkeligt med prisnoteringer. Ved at benytte markedsformen til distribution af varer og tjenester, giver man de enkelte aktører mulighed for at bruge deres penge som det passer dem, til forskellige varer tilbudt til forskellige priser. Det giver køberne en følelse af frihed, og hver enkelt kan foretage sine anskaffelser afhængigt af netop sine følte behov ([note 29](#)).

Men markedet fungerer ikke perfekt under alle betingelser. For eksempel anfører Cairncross, at markedets svagheder viser sig i følgende situationer:

- ved monopol eller monopolistisk konkurrence,
- ved manglende eller utilstrækkelig viden om markedsforholdene,
- ved alle slags ydre forhold (externalities) og deraf følgende afvigelser mellem private og samfundsmæssige omkostninger og gevinster,
- ved risiko og usikkerhed, især ved indførelse af ny metoder, og
- i forhold til en ukendt fremtid, hvor reaktionen på de nuværende priser kan føre til sådanne fremtidige priser, så de, hvis de var forudset, ville have fremkaldt den modsatte reaktion ([note 30](#)). Den sidst nævnte situation, spindelvævseffekten, er et eksempel på markedsafmagt i Hernes' forstand, jf. [ovenfor](#).

2.1.6 Merkantilisme og neo-merkantilisme

I 1700-tallet herskede den klassiske merkantilisme som økonomisk system. Det var det økonomiske sidestykke til den politiske enevælde, der herskede i Europa i 1600- og 1700-tallet. Den merkantilistiske doktrin anbefalede statslig regulering af det enkelte lands økonomi for at det kunne opnå magt på bekostning af andre lande.

Det blev anset som en nødvendighed for hvert land at skaffe sig guld og sølv, handelsbalancen skulle være gunstig, og for at nå dette mål kunne der drives handelspolitik med told, eksportpræmier, handelspræferencer og statslig tildeling af handelsprivilegier. En nation skulle være stor for at være stærk: Den skulle have en stor befolkning for at sikre arbejdskraft, hjemmemarked og forsvar. Det personlige forbrug skulle begrænses, for et stort forbrug ville tære på guldreserverne. Især skulle forbruget af importerede luksusartikler holdes nede, og endelig: For at staten kunne opspare den ønskede store kapital, blev opsparing og nøjsomhed prist som store dyder. Alle disse egenskaber gjorde tilsammen, at merkantilismen blev grobund for den tidlige kapitalisme.

Adam Smith var den første, der benyttede ordet merkantilisme, da han i 1776 udgav "Wealth of Nations". Heri talte han mod den opfattelse, at der var forskel på indenrigs- og udenrigshandel. I stedet mente han, at handel generelt var fordelagtig både for den handlende og for samfundet. I merkantilismen lå den opfattelse, at der skulle sikres hjemlig beskæftigelse og produktion, også selv om det ville give højere omkostninger end import af den samme vare. Adam Smith undsagde denne fristelse ved at betragte beskæftigelsen som styret af forsyning og fordeling af kapital — modsat den merkantilistiske opfattelse, efter hvilken beskæftigelse og produktion ville blive skabt af en gunstig handelsbalance. Desuden afviste Smith, at et land kun kunne blive rigt på bekostning af andre lande: Handel ville være til fordel for alle parter, og alle ville blive rige ([note 31](#)).

Selv om Storbritannien og andre industrilande i 1800-tallet satsede på laissez-faire-politik, visnede staterne ikke bort. De udøvede stadig politisk magt og nøjedes ikke med at stole på markedet. Staterne fastsatte de juridiske rammer i hvilke det private initiativ så kunne udfolde sig.

Siden er udviklingen gået den anden vej, nu foregår der stadig øget statsintervention i økonomien. Grunden til begrænsningen af markeds kræfternes magt er den holdning, at markedet ikke er i stand til at styre økonomien af sig selv, og så må staten hjælpe til. Den nye statsinterventionisme er imidlertid ikke som den klassiske merkantilisme. Der har været merkantilistiske tendenser overalt i den industrialiserede verden i 1930-erne i form af handels- og betalingsrestriktioner, med hvilke de enkelte lande hver for sig forsøgte at undgå den internationale krisens virkninger på beskæftigelse og betalingsbalance.

Der findes stadig merkantilistiske tiltag i Vesteuropa, men ikke i den form, de havde under krisen i 1930-erne. Nu er der stort set toldfrihed for industrivarer, men man kan dog ikke af den grund kalde det vesteuropæiske marked frit for handelshindringer. Nationalstaterne (og EF) forsøger via markedet at stimulere det hjemlige erhvervsliv uden åbenlyst at benytte handels- og betalingsrestriktioner — noget, som Heum kalder for neo-merkantilisme. Det mest udprægede gammel-merkantilistiske virkemiddel, der er i brug i vesteuropæisk økonomi, er måske de enkelte staters forsøg på undervurdering af deres egen valuta. Det er netop en klassisk merkantilistisk strategi for økonomisk vækst ([note 32](#)).

De vesteuropæiske samfunds udvikling er foregået uden megen hjælp fra den dominerende neoklassiske økonomiske teori. De økonomiske aktører har også handlet politisk, og i det politiske system har vælgere, organisationer og politikere styret systemets rammer uden hjælp fra den dominerende økonomiske skole, ja, måske netop på trods af den.

"Før krigen forventede man ikke, at staten ville gøre noget, for man troede ikke at den kunne gøre noget. .. Statens opgave er ikke mere kun at opretholde konkurrencen og lov-og-orden. Den skal stabilisere, garantere, finansiere, investere og initiere". ([Hernes 1978](#) s. 128, [original](#))

Kilderne til den offentlige aktivitet kommer fra beskatning eller optagelse af lån, og begge metoder påvirker økonomien i den private sektor. Den mest direkte indflydelse sker gennem at staten varierer de offentlige udgifter, men finanspolitikken kan dog ikke ændres alene med henblik på at holde den samlede efterspørgsel konstant — den må også tage hensyn til ikke-økonomiske mål, og den må afveje modsat rettede interesser fra forskellige grupper i samfundet ([note 33](#)).

"Afvejningen af forskellige økonomiske interesser (sker) i tiltagende grad også i folkevalgte organer, som fastsætter priser, subsidier, indtægter og allokering.

Når rammebetingelserne ændres, søger virksomheder og organisationer at påvirke rammerne til egen fordel. Det er let at konstatere i forbindelse med fastsættelse af told, indirekte skatter og subsidier. Både virksomheder og erhvervsorganisationer bruger meget energi på at påvirke sådanne forhold i den ønskede retning". ([Hernes 1978](#) s. 211, [original](#))

I dansk landbrug er der mange eksempler på, hvordan erhvervsdrivende satser flere kræfter på at ændre erhvervets vilkår gennem organisationsarbejde end på at drive deres egen virksomhed. Med neoklassisk teori kan man godt forklare denne indsats, men man kan ikke forklare de ændrede institutionelle forhold, som bliver resultatet hvis indsatsen lykkes.

Hernes skriver, at man kan hævde økonomerne i den offentlige forvaltning ser det som deres opgave gennem politiske foranstaltninger at fremme en institutionel tilstand, hvori de neoklassiske effektivitetsbetingelser kan realiseres — dvs. at bestræbelserne kan forstås som et forsøg på at få den sociale virkelighed og de teoretiske betingelser til at passe sammen. Neoklassisk teori omfatter imidlertid ikke den offentlige forvaltnings styringssystem. Der findes vel knapt økonomiske teorier for hierarkiske styringssystemer, og da slet ingen for koblingen mellem markedssystemet og den offentlige forvaltning ([note 34](#)).

"Markedet er altså blevet indskrænket både af dem som opererer på det, og af dem som påvirker det udefra — ikke mindst af økonomerne. .. Det paradoksale er, at økonomerne mere end nogen anden gruppe — det skulle da være de næringsdrivende — har iværksat de indgreb, som fjerner markedet stadig længere fra den tilstand, de har den bedste teori for, nemlig fuldkommen konkurrence. Af og til sker forandringen indirekte: med udgangspunkt i modellen med fuldkommen konkurrence har økonomerne anbefalet en åbning af international handel som har tvunget dem til modsat rettede tiltag i hjemlandene (så betingelserne for fuldkommen konkurrence må opgives). Det, at markedssystemerne er blevet udvidet mellem landene har medført indskrænkning af markederne i de nationale økonomier, hvor de erstattes med mange forskellige slags økonomisk-politiske indgreb. Det vil sige, at økonomernes styringsindgreb sker i en politisk proces, som hverken den økonomiske eller nogen af de andre samfundsvidenskaber har nogen veludviklet teori for". ([Hernes 1978](#) s. 211-212, [original](#))

Herved er vi fremme ved det, som Berrefjord og Hernes kalder neo-merkantilisme: en selektiv erhvervs politik, der benytter offentlige subsidier og afgifter, selv om systemet formelt hylder princippet om fuldkommen konkurrence ([note 35](#)).

Frihandelsideologien har neoklassikerne arvet fra Adam Smith, men i den neoklassiske tradition betragtes Adam Smiths mange betingelser som et alment gyldigt udgangspunkt for analyse — uden hensyn til reelle institutionelle forhold eller faktiske grunde til protektion. Alene det, at de politiske myndigheder ønsker en given udvikling eller tilstand i de økonomiske forhold, er uforeneligt med det renlivede laissez-faire-princip. Heum gør opmærksom på, at de politisk-organisatoriske konsekvenser af den skete internationale økonomiske liberalisering er et voksende behov for bureaukrati og forhandlinger. Det kan eventuelt betyde, at administrationsgevinsterne ved at fjerne handelshindringer mere end opvejes af administrative ekstraomkostninger på grund af økonomiens ændrede organisering ([note 36](#)).

Vi kan som Heum spørge, om der ikke kan være større økonomisk og administrativ effektivitet ved at lade de nationale politiske myndigheder bestemme betingelserne for udenlandske produkters adgang til de nationale markeder, altså at genindføre den egentlige merkantilisme?

2.1.7 Retfærdighed og liberalisme

Lad os da igen vende os til Adam Smith. Som det er nævnt ovenfor, lagde han vægt på at beskrive tingene som det efter hans mening *burde* være, mere end hvordan de *var*.

Ifølge Hernes er en ideologi en systematiseret opfattelse af virkeligheden, hvordan den bør udvikle sig, og hvordan den kan ændres. En ideologi påvirker beslutninger på flere måder, og man kan ikke uden videre se bort fra dens påvirkning. F.eks. er markedsmekanismen en grundlæggende ideologisk struktur i det kapitalistiske samfund ([note 37](#)). Da den er et udbredt tankemønster, reproduceres den, og derfor må den økonomiske forskning også reflektere den.

Der opstår et misforhold, hvis ideologiens opfattelse ikke stemmer overens med den virkelige virkelighed. Er det så ideologien eller virkeligheden, der skal tilpasses? Adam Smith opbyggede en sammenhængende, liberalistisk ideologi, men sammenhængskraften opnåede han i høj grad ved at opstille betingelser, der ikke var eksisterende virkelighed, selv om de måske kunne blive det.

Adam Smith forventede f.eks., at handel mellem mennesker altid ville foregå på en fair og velovervejet måde, og for ham var der ikke tale om at den kloge narrer den mindre kloge. Men fungerer markedet virkelig sådan? Nej, udveksling af varer og tjenester på markedet kan tilføje skade på en af parterne, hvis ikke på andre måder, så ved at den anden part afbryder et handelsforhold, der ellers er gunstigt for begge parter. Det er i almindelighed strafrit at tilføje skade via markedet, og netop dét giver det markedsstyrede samfund en vældig udviklingsdynamik. Men det skaber også en stadig konflikt mellem køber og sælger, som er i modsætning til det fredelige og harmoniske

billede, som blev tegnet af Adam Smith og hans efterfølgere i den klassiske økonomiske tradition ([note 38](#)).

I "Wealth of Nations" skriver Smith meget om værdien af arbejdsdeling, men ikke noget om stordriftsfordele. Han kunne dårligt beskrive den industrielle revolution, for den var kun lige kommet i gang omkring 1776. Men hvis han havde indset muligheden for stordriftsfordele, ville han så have inddraget dem i sine anbefalinger? Næppe, for stordrift indebærer risiko for det af ham så afskyede monopol, og stordrift fjerner den enkelte arbejdende borger fra det herredømme, som Smith mener forbrugerne bør udøve, jævnfør citatet [ovenfor](#).

Af citatet "[Country gentlemen and farmers ..](#)" kan man udlede mange forhold: For Smith drejer det sig nok om udvikling og velstand, men han forestiller sig en sådan udvikling, at de små enheder bevares. I citatet kan man se afsky for monopoler, ros til landbrugerne, fordi de gerne udveksler oplysninger, og fordi de ikke er tilbøjelige til at slutte sig sammen mod deres medborgere sådan som byernes købmænd. Bemærk, at

- Smith udbreder ideen om det frie, lige bytte.
- udvikling af landbrugsproduktionen ser ikke ud til at være til skade for nogen,
- det er for Adam Smith utænkeligt, at landbrugerne vil kunne danne et monopol, og
- Smith antager ikke, at der hersker perfekt information. Det tager tid for ny viden at komme til kundskab, og specielt i byerhvervene kan en sådan viden være umulig at opnå.

Den tyske historiker Anette Leppert-Fögen finder, at modellens gyldighed har meget snævre rammer:

"Kun de tekniske og sociale betingelser i et samfund af 'små borgere', hvor enhver sælger selv fremstiller sine varer og personligt besidder de produktionsmidler, som er nødvendige til fremstillingen af disse varer .. kan garantere markedsdeltagernes sociale lighed og dermed den liberale markedsmodels fungeren". ([Leppert-Fögen 1976 s. 121](#))

Adam Smiths krav om moralsk og dydig opførsel på markedet er for Anette Leppert-Fögen en forudsætning uden sammenhæng med den forventelige udvikling i den unge kapitalistiske økonomi, og er for hende derfor en ideologi uden overlevelseschancer. Alligevel er det liberalistiske retfærdighedsbegreb stadig en væsentlig del af den familieøkonomiske rationalitetssammenhæng ([note 39](#)).

Med denne gennemgang skulle det være nogenlunde klart, hvad Adam Smiths liberalistiske ideologi indeholdt. Det må understreges, at jeg ikke finder selve ideologibegrebet skadeligt, unødvendigt eller negativt værdiladet — det er svært og måske umuligt at forstå verden uden en systematiseret opfattelse, dvs. en ideologi. Adam Smith og hans efterfølgere blandt de klassiske økonomer ræsonnerede ud fra en bestemt historisk situation, som de ukritisk idealiserede og generaliserede ud fra: Inden for

kapitalismens rammer ville stræben for egeninteressen give det bedste resultat, et resultat, der ville være til gavn for alle ([note 40](#)).

Man må være opmærksom på, at der på grund af denne generalisering er grænser for det liberalistiske systems anvendelighed i dag. Desuden, at der er et betydeligt ideologisk efterslæb, fordi vi bruger det gamle til at forstå det ny.

2.2 Institutionel landbrugsøkonomi

I stedet for stadig at forsøge at etablere den neoklassiske ligevægtsmodel kunne det snarere være en opgave for økonomerne at formulere en teori for samfundsmæssig udvikling, således som den bestemmes af økonomiske interesser. Gudmund Hernes foreslår med Thorstein Veblens ord:

"en teori for den kumulative sekvens i udviklingen af økonomiske institutioner, udtrykt i begreber om selve processen". (Veblen (1897) ([note 41](#)) ([original](#)))

Gudmund Hernes definerer begrebet "en institution" som et sæt betingelser og regler for transaktioner ([note 42](#)). Han gør nogle grundlæggende antagelser for sit forslag til en institutionelt orienteret økonomisk teori:

1. *.. Institutionelle rammer .. påvirker hvad der .. er ressourcer, hvem der har ressourcerne, og hvad der er optimal fordeling og brug af dem*
2. *Økonomi er ikke et lukket eller selvregulerende system i et institutionelt tomrum. Der formidles vigtige impulser og findes grundlæggende gensidige påvirkninger mellem forskellige af samfundets institutioner såsom økonomi og politik, religion og retsvæsen, produktionsprocesser og fordelingsprocesser. .. De arenaer, hvor økonomiske interesser kommer mest direkte til udtryk — og de udtryksformer som de antager både formes af og forandrer andre institutioner, og økonomisk aktivitet kan ikke organiseres eller opretholdes gennem egeninteresse og markeder alene. ..*
3. *Institutionel økonomi lægger hovedvægten på hvordan forandringer i institutionelle omgivelser ændrer betingelserne for økonomisk aktivitet og samtidig forandres af denne aktivitet. .. Vægten må lægges på at analysere, hvordan relationerne mellem elementerne i det politisk-økonomiske system ændrer karakter, hvordan karakterforandringen modificerer relationerne og dermed forandrer systemets egenskaber. .. Hovedinteressen må rettes mod .. virkninger som forandrer årsag med tiden.*
4. *De økonomiske aktører søger at ændre deres institutionelle omgivelser. .. Derfor er det et nøgle-spørgsmål, hvorledes et økonomisk system på den ene side producerer grupper med modstridende interesser knyttet til systemets organisation, og hvordan systemet på den anden side fordeler kontrol over sin egen udvikling mellem disse grupper. ..*

5. *De normative spørgsmål for institutionel økonomisk teori handler ikke først og fremmest om kriterier for effektiv allokation, men om forholdet mellem individuelle egenskaber og institutionelle ordninger. .. hvordan produktionen kan organiseres således, at den giver mulighed for aktivitet i forskellige funktioner som afløser hinanden og som giver mulighed for beskæftigelse i varierede opgaver som vil give alsidige, skabende individer fremfor mennesker som indskrænkes af del-funktioner i en sammenhæng de ikke kan fungere udenfor". ([Hernes 1978](#) s. 215-216, [\(original\)](#))*

Hernes omtaler s. 218-234 det økonomiske systems funktion betragtet som evolution, styringssystemer og fordelingsmekanismer. Jeg har af disse angrebsvinkler valgt at omtale markedsøkonomien som et styringssystem, fordi denne betragtningsmåde passer godt for en beskrivelse af det danske marked for landbrugsvarer.

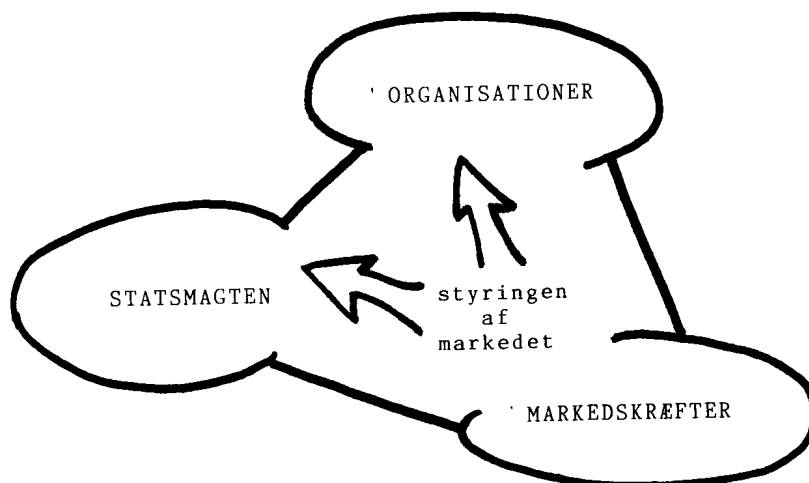
Ved styringssystemer forstås her:

- styring ved hjælp af priser fastsat af markedskræfterne,
- den offentlige forvaltnings hierarkiske styring,
- styring i forhandlingssystemer mellem organiserede interesser, og
- beslutninger i repræsentative organer.

Mellem ovennævnte fire systemer finder der alle blandingsformer. Som eksempler på hver enkelt kan man typisk nævne handel med korn på Københavns Kornnotering, EF-direktoratets opkøb af et parti skummetmælkspulver til interventionsprisen, indstillinger om EF-markedspolitik fra landbrugsministeriets §2-udvalg, og afgørelser om ejendomshandeler i Statens Jordlovsudvalg.

Den faktiske fordeling mellem de forskellige styringssystemer er lettest at konstatere, når der er nogen, der protesterer over dem:

- politikere, der klager over markedets skadelige indflydelse,
- landmænd, som klager over restriktioner,
- organisationer, der ønsker indflydelse på offentligt udvalgsarbejde — eller
- bureaukrater, der savner politisk fastsatte retningslinjer at administrere efter ([note 43](#)).

Figur 4: I det organiserede kapitalistiske samfund foregår der en stadig bevægelse væk fra markedskræfternes indflydelse - markedet bliver organiseret

I den samfundsmæssige udvikling foregår der en støt overføring af beslutningsopgaver til det offentlige, fordi:

1. det almindelige forbrug omfatter stadig flere goder med højt positionelt indhold,
2. produktionsomkostningerne betales i stadig mindre omfang alene af køber og sælger ([note 44](#))
3. for ny arter af goder bliver markedets produktivitetsmål utydelige og upålidelige ([note 45](#)),
4. de afgørelser, som bliver truffet af markedet, accepteres ikke uden videre, og fordi
5. der er en udbredt bevidsthed om effekten af politisk organisering og kollektiv aktion.

Med traditionel, national handelspolitik var der mulighed for de enkelte lande for at føre konjunkturpolitik, men liberalisering af den internationale handel har åbnet for transaktioner mellem de vesteuropæiske økonomier, så det er vanskeligt for de enkelte lande hver for sig at føre modkonjunkturpolitik. En stor samhandel vil få konjunkturbestemte offentlige midler til at strømme ud af det enkelte land, så skatteyderne i ét land kommer til at subsidiere andre landes økonomi i stedet for deres eget lands. Der er ikke hidtil opnået gode erfaringer med koordinering af international konjunkturpolitik, heller ikke i EF trods mange hensigtserklæringer om det modsatte. I hvert enkelt land venter man stadig på at alle andre lande skal sætte gang i økonomien. Ved fuld selvforsyning — eller fuldt harmoniseret international finanspolitik — vil denne eksterne virkning kunne internaliseres, og den politiske rækkevidde vil så svare til markedets. Hernes mener, at det politiske ønske om liberalisering af international handel

direkte har forårsaget intervention på hjemmemarkederne, og at årsagen er at den nationale politisk-økonomiske styring fortsætter, samtidig med at der åbnes op for markeds kræfternes og andre staters påvirkning af markedet ([note 46](#)).

Beslutninger i et af styringssystemerne kan lette styringsopgaverne i et andet: Der er bestemmelser om kvotering af den enkelte producents mælkeleverance, noget som letter mejeriernes planlægning. Der er bestemmelser om oplysningspligt overfor Danmarks Statistik, hvorefter nogle landbrugere seks gange årligt skal oplyse om antallet af drægtige søer i deres besætning, noget der gør det lettere at planlægge produktionen for andre landbrugere og for slagteriernes. Den offentlige veterinære kontrol er en forsikring om eksportvarernes kvalitet, en forsikring, som letter de enkelte eksportørers arbejde. Arbejdsgiverne skal tilbageholde ansattes skat, og de skal selv holde styr på hvor meget de skal indbetale i moms til toldvæsenet. Der er masser af sådanne regler, der reducerer den enkelte aktørs risiko eller sænker transaktionsomkostningerne et andet sted i systemet.

Men ved hvilke transaktioner bliver de samfundsmæssige omkostninger så store, at det bliver for dyrt at bruge markedet som styringsform, sammenlignet med mulige alternativer? Et eksempel kunne være debatten om landbrugets nitratforbrug, hvor der er udbredt frygt for at det nitrat, der gødes med i dag, vil forgifte senere tiders drikkevand. Landbrugsorganisationerne protesterer mod en afgift, der vil fordyre produktionen og efter deres mening alligevel kun vil reducere forbruget med nogen få procent. Er løsningen så at ophæve markedet og tildele hver landbrugsejendom en fast, begrænset ration, fordi markedsformen er blevet for dyr? Det var i hvert fald en sådan tankegang, der var begrundelsen, da muligheden for ubegrænset EF-intervention af mælk blev standset ved hjælp af en kvoteordning i 1984 ([note 47](#)).

Markedet er stadig den billigste transaktionsform på mange områder, men på andre områder er mekanismen med styring ved hjælp af pris og udbud blevet meget dyr eller giver økologisk og socialt uheldige virkninger. Markedsformens effektivitet afhænger af egenskaberne i det politiske og sociale system, som det er en del af — et system i stadig udvikling. Hernes mener derfor, at de forskellige institutionelle ordningers effektivitets-egenskaber må analyseres, både internt i de enkelte virksomheder og i forholdet mellem dem. Han mener også, at der er behov for organisations-teoretisk orienterede undersøgelser, f.eks. for at kunne finde ud af, hvad der er "en rimelig indtægt" for forskellige befolkningsgrupper.

Indtægtsforskelle mellem forskellige grupper i samfundet kan ikke længere legitimeres ved blot at henvise til markedsforholdene, for de er reguleret fra først til sidst. Hvad man f.eks. i landbrugsorganisationerne forstår som "en rimelig indtægt", er især påvirket af de faglærte arbejderes løn, mens den i egentlig forstand markedsbestemte løn derimod ikke længere spiller nogen rolle for fastsættelsen ([note 48](#)).

2.2.1 Erhvervspolitik

Der er ikke tradition for at den danske stat engagerer sig direkte i erhvervspolitikken. Det er faktisk kun de største og de mindste, skibsværfterne og landbruget, som nyder godt af

direkte produktionsstøtte og alt hvad deraf følger. Til gengæld har staten på disse områder engageret sig så kraftigt, at man kan overveje om den formelt private ejendomsret på disse områder reelt er forandret på grund af det offentliges dispositioner, så man må betragte disse brancher som en del af den offentlige sektor?

Skibsværftsindustrien og landbruget har det til fælles, at der er tale om kriseramte brancher, og at nedlægning især vil ramme to statsbærende partiers kernevælgere. Det er muligt, at reduktion af disse sektorer vil forøge den samfundsmæssige nytte i en eller anden forstand, men det vil også betyde at skibsværftsarbejdere og bønder ikke længere kan fortsætte i deres hidtidige positioner.

Gudmund Hernes sammenligner markedet med en domstol: Begge træffer bindende afgørelser, og begge antages at fungere uafhængigt af andre beslutningsorganer på en neutral og upersonlig måde. Men her hører ligheden op, for domstolens dom kan appelleres til en højere domstol, mens markedets dom i princippet ikke kan appelleres. Det vil sige, det kan den alligevel, for en utilfreds aktør (eller oftere: hans interesseorganisation) kan appellere dommen til det politiske system. Herved bliver det ideelt set ellers uafhængige marked alligevel afhængigt, for nu tager alle aktører hensyn til hvordan det politiske niveau kan tænkes at gribe ind. Hernes hævder, at muligheden for appel af markedets dom derfor også få de andre styringssystemer (valgdemokratiet og bureaukratiet) til at fungere dårligere. De store arbejdspladser favoriseres, den offentlige administration overbelastes, og mangelen på klare og objektive kriterier giver afgørelserne et vilkårligt præg ([note 49](#)). Hernes skriver videre om industripolitik:

"Hvis man nedlægger et skibsværft, har maskiner og redskaber næsten kun værdi som skrot. Også for privat ejede virksomheder er det den samfundsmæssige værdi af produktionsudstyret, der bliver lagt vægt på, især hvis værftet er på fallittens rand. . . .

Små virksomheder kan tillades at gå fallit, fordi de samfundsmæssige følgevirkninger er begrænsede. Men hvis virksomhederne er store nok, kan den økonomiske nødvendighed (nedlæggelse) samtidig være en politisk umulighed. Hvis virksomhederne er store nok, har de i kraft af deres størrelse en offentlig forsikring for fortsat eksistens, .. De store bedrifter, både private og statslige, defineres som samfundsinstitutioner". ([Hernes 1978](#) s.126-127, ([original](#)))

Den danske landbrugssektor kan i nogen grad betragtes på samme måde som de store virksomheder, Hernes her skriver om. Et enkelt landbrug kan tillades at gå fallit, men hvis alle går fallit, vil det give store økonomiske problemer i tilgrænsende sektorer. Det vil også skabe et politisk pres og kan derved blive en politisk umulighed.

Trods den almindelige accept af det ønskelige i international frihandel og lige konkurrencevilkår, støtter de forskellige nationalstater den nationale produktion gennem forsikringsordninger, hvis værdi og subsidierings-elementer kan være svære at gøre op. I en undersøgelse af erhvervsstøtte i EF blev den danske folkepension således regnet som statsstøtte til erhvervslivet, fordi en sådan pension i andre lande skal indbetales af den enkelte og ikke over skatten. I den modsatte retning trækker det, at den danske stat ikke

betragede de kurssikrede K-lån til landbruget som statsstøtte, da staten skulle oplyse EF om danske støtteordninger ([note 50](#)).

Hvis støtten til landbrug og skibsværfter er samfundsmæssigt urentabel, hvem betaler så regningen, når hverken landbrugere eller skibsværftsarbejdere gør det? Det må være os alle sammen, men i en mindre velorganiseret sammenhæng end som erhvervsaktive: Som skatteydere og forbrugere i almindelighed ([note 51](#)).

2.2.2 Interesseorganisationerne og den offentlige administration

Den økonomisk betingede politiske adfærd styres i høj grad af organisationer, der alene har til formål at arbejde for medlemmernes interesser. Typisk består disse interesser i at begrænse markedskræfternes indflydelse, enten ved intern koordination eller ved aftaler med andre organisationer og statsmagten.

Interesseorganisationerne påtager sig ansvar og kan endda opfattes som statsbærende, også i den grad at det kan lykkes dem at omdefinere meningen med hele erhvervspolitikken. Berrefjord og Hernes skriver om norske forhold:

"Det har ikke vært uvanlig å anse landbruket for en lavproduktiv, ja endog tilbakestående næring. Landbruket klarte imidlertid tidlig å avskjerme seg fra problemer i markedet og organiserte samarbeid mellom konkurrenter. Bøndene fikk sin egen gruppe akademiske talsmenn, fikk bygget opp en rekke offentlige organer til å forsvare og fremme sine næringsinteresser, har en velutbygget veiledningstjeneste, en rekke selektive tiltak, og er forskanset bak et lovverk som er ugjennomtrengelig for vanlige folk.

.. Landbruket var i stand til å befeste sine interesser selv etter at næringens andel av nasjonalproduktet gikk ned og antallet næringsutøvere ble redusert".
([Berrefjord og Hernes 1978 s. 100](#))

Hverken interesseorganisationerne eller deres modparter i det offentlige bureaukrati kan regnes som ensartede, målbevidste aktører. Som hovedregel arbejder en interesseorganisation for at skaffe økonomisk sikkerhed og fortjeneste for dem, den repræsenterer, men det er ingen selvfølge at den gør det. Dele af organisationen kan begynde at varetage egne interesser, så afhængighedsforholdet vender, og medlemmerne i stedet tjener organisationens mål.

Også den offentlige forvaltnings arbejdsform kan deformeres:

"Forestillingen om den offentlige forvaltning som en pyramide, der styres fra toppen, synes at være overdrevet. Det er snarere sådan, at politikerne føler det som om de trækker i tråde, der ikke er fæstnet til noget som helst. I forvaltningen findes ministerier, kontorer, afdelinger og direktorater med stærk institutionspatriotisme, der kæmper med hinanden om bevillinger og stillinger; og som har helt andre opfattelser af deres mission end hvad parlamentarikerne forudsatte, formålsparagraffen siger og ministre med sparsom tid og fragmenteret

opmærksomhed kan håndhæve. Og de indgår ikke sjældent alliancer med dem, som de er forudsat at overvåge eller kontrollere". ([Berrefjord og Hernes 1978](#) s. 104, [original](#))

Det er et kendetegn ved den moderne, forhandlende organisation, at den søger identifikation fremfor konfrontation. Fagforeningen viser sin forhandlingsvilje og får til gengæld staten til at tage fagforeningens krav til sig som sine egne. Arbejdsgiverne erkender deres ansvar og får til gengæld et tilskud. Landbrugsorganisationerne påtager sig at skaffe valuta til landet og får til gengæld øgede bevillinger. Der er imidlertid også omkostninger ved denne stadige identifikation, for man må jo ikke bide den hånd, der fodrer en. For at kunne blive "forhandlingsberettiget", må man være stor og repræsentere afgrænsede interesser — enten et stort firma eller en interesseorganisation, der repræsenterer produktion af stor betydning for samfundet. Hvad er så det, som er vigtigt for samfundet? Det afgøres jo netop gennem identifikationen, jævnfør Hernes, hvor han skriver om ideologier:

"De er ikke genstand for åben politisk debat, og vi får derfor gerne et ureflekteret forhold til dem. De kan være befæstet, fordi en gruppe har fået sine særinteresser accepteret som hele samfundets interesse, og fordi samfundets institutioner dermed også forsvare dem". ([Hernes 1978](#) s. 113, [original](#)), jf. [ovenfor](#))

John K. Galbraith skriver om "det modne selskab", dvs. det store amerikanske firma med våbenkontrakter og forhandlinger i Washington:

.. det modne selskab har et vedvarende og intimt forhold, for hvilket døre altid må være åbne og adgangen til statens repræsentanter altid let og uden ubehag. Skadelig politisk handlen eller endog fjendtlig retorik mindsker denne lette adgang. Mænd, der ankommer med deres mapper til dagens møder i Washington eller på Wright Field, kan ikke bebyrdes med det ekstra besvær med at skulle forklare udtalelser af en af deres direktører, der netop har angrebet regeringen og dens håndlangere på det eftertrykkeligste". ([Galbraith 1968](#) s. 314)

En sådan forhandlingsform har vi selvfølgelig også i Danmark, og derfor må man være militant på en fredelig måde, når man anfører en interesseorganisation:

"H.O.A. Kjeldsen er parat på barrikaderne

'Jeg er lige ved at gå på barrikaderne,' siger H.O.A. Kjeldsen, 'men jeg vil hellere bede politikerne tænke ansvarsbevidst'.

.. 'Jeg har mest lyst til at blive militant og rykke ud med traktoren og demonstrere. Men jeg vil holde mig til at appellere til politikernes ansvarsbevidsthed: de må prøve at forstå, hvad det er, de er ved at gøre — med nye afgifter tager de modet fra et vigtigt eksporterhverv, der netop nu er bragt i en vanskelig situation". ([Berlingske Tidende 1-5-1986](#) [note 52](#))

Det økonomiske system producerer grupper med modstridende interesser knyttet til systemets organisation, og systemet fordeler samtidig kontrol over sin egen udvikling til

disse grupper (jf. Hernes [ovenfor](#)). Forhandlingerne går som regel ud på, hvorledes organisationens medlemmer kan fortsætte deres produktive indsats, for hvis først man holder op med at producere, mister man tilsyneladende sin magtposition ([note 53](#)).

I et sådant spil gælder det om at repræsentere vigtige samfundsinteresser, og det er en fordel at være en stor, slagkraftig organisation, hvor mange medlemmer har ens vilkår. I denne forbindelse har landbruget fået problemer, for antallet af fuldtidslandmænd er faldet, og de tilbageværende specialiserer sig så kraftigt, at det kan være svært for dem at tale med én stemme. I de senere år er der opstået brancheforeninger uden direkte tilknytning til Axelborg, men repræsenterende store producenter. Heraf er Landsforeningen Danske Svineproducenter nok den mest højrøstede ([note 54](#)).

Den amerikanske økonom Mancur Olson gør opmærksom på, at frivilligt organiserede interessegrupper almindeligvis ikke er effektivt organiseret før et stykke tid efter at den fælles interesse er opstået, og at de største og mest uhomogent sammensatte interessegrupper formodentlig aldrig vil blive i stand til at organisere sig effektivt — her tænker han især på forbrugere, skatteydere og de fattige.

Hernes finder, at de fordele, som det lykkes en borger at tilkæmpe sig i én sammenhæng, kan han risikere at komme til at betale for i en anden sammenhæng, f.eks. gennem højere varepriser eller højere skatter. I tråd med dette siger Mancur Olson, at stærke interesseorganisationer kan være en bremse på den almindelige økonomiske vækst ([note 55](#)).

De følgende afsnit handler ikke specielt om institutionel økonomi, men om hvordan de økonomiske mål ændrer sig samtidig med den økonomiske udvikling, og om hvordan den stadig aftagende følelse af fælles moralsk ansvarlighed overfor markedets funktion bevirker en stigende statsliggørelse af markedet.

Hvis vi igen ser på den neoklassiske forudsætning om at producenternes eneste mål er at maksimere deres profit ([ovenfor](#)), så er det ikke forståeligt, hvorfor mange danske landbofamilier fortsætter med at drive deres landbrug, selv om det ikke kan betale deres leveomkostninger ([note 56](#)).

Den engelske økonom Fred Hirsch har imidlertid et bud på dette i sin bog "Social Limits to Growth", idet han citerer Gunnar Myrdal:

"De fleste rimeligt velstillede mennesker opnår større tilfredsstillelse i deres rolle som producent end i rollen som forbruger. Faktisk vil mange definere det sociale ideal som den tilstand, i hvilken så mange som muligt kan leve på denne måde".
(Gunnar Myrdal (1928), ([original](#)) ([note 57](#)))

Det sætter pludselig danske landbrugeres dobbeltarbejde i et mere forståeligt lys, men samtidig bliver sagen indviklet at analysere økonomisk, for det som er midler for nogen, bliver mål for andre, og fødevarerforbruget bliver ikke den eneste form for forbrug i landbrugets produktionsproces. Den forbruger, der køber fødevarer, kan vel være næsten ligeglad med under hvilke omstændigheder varen er produceret, blot kvaliteten er i orden og prisen er lav ([note 58](#)). For producenten derimod gælder det nu ikke kun om ensidigt

at tilstræbe maksimal profit, men samtidig om at leve og arbejde i rollen som producent. Det kan nemlig betragtes som et mål i sig selv at eje et landbrug, og besiddelsen bliver så til en art forbrug. Det er umuligt for alle på en gang at eje et landbrug og opnå den hertil knyttede tilfredsstillelse ved at drive det — ejendomsretten er derfor et positionelt gode i en forstand som skal defineres i det følgende.

Ved nærmere studium af "Wealth of Nations" viser det sig, at allerede Adam Smith havde gjort sig nogen tanker om problemet. I bog 1, kapitel 10, diskuterer han årsager til brancheforskelle i løn og profit, og herunder i hvilken grad forskellen målt i penge skyldes uligheder med hensyn til ikke-pekuniære fordele og ulemper:

"Honour makes a great part of the reward of all honourable professions. In point of pecuniary gain, all things considered, they are generally under-recompensed, as I shall endeavour to show by and by. . . .

Hunting and fishing, the most important employments of mankind in the rude state of society, become in its advanced state their most agreeable amusements, and they pursue for pleasure what they once followed from necessity. In the advanced state of society, therefore, they are all very poor people who follow as a trade, what other people pursue as a pastime". ([Smith 1776](#) bog I kap. 10 pkt. 1 (1950 bind I s.102 og 102-103))

På Smiths tid kunne man ikke betragte landbrugsdrift som nogen fritidsfornøjelse, men hans omtale af jagt og fiskeri virker rammende: I det rige industrisamfund er alle de, som forsøger at leve af landbrug relativt fattige (målt i penge), og andre driver landbrug for deres fornøjelses eller prestiges skyld. Pengeindkomsten er ikke alt, og den forarmede bonde indtager en respektabel position ([note 59](#)). Adam Smith skriver andetsteds ([note 60](#)), at hensynet til producenterne ikke bør gå videre end forbrugernes interesse kræver det. Her støder hans udsagn imidlertid ind i den komplikation, at en landbrugsejendom på én gang er et mål og et middel, og hvis interesser er det så, statsmagten bør varetage, fødevarekøbernes eller landbrugskøbernes?

2.2.3 Landbrugsdrift som et positionelt gode

([note 61](#)) Fred Hirsch deler efterspørgslen efter goder op i to typer efter deres overvejende indhold: Den ene består af materielle goder — sådanne goder, som Adam Smith tænkte på, da han anbefalede et marked med fuldkommen konkurrence for slagteren, bryggeren og bageren. Fødevarer er et eksempel på sådanne materielle goder, hvor én aktørs forbrug ikke skaber sidevirkninger for andres forbrug. Desuden kan sådanne goder med overvejende materielt indhold tilsyneladende fremstilles i mængder, der kan tilfredsstille enhver efterspørgsel, hvad enten det drejer sig om rugbrød, skinke, videoapparater eller solarier.

Den anden type af goder kalder Hirsch positionelle goder, sådanne goder, som ikke alle kan få på én gang i fuldt mål, enten fordi det er knappe goder i absolut eller social forstand, eller fordi godernes værdi falder ved stigende anvendelse. Personlige tjenesteydelser, fast ejendom, transport, uddannelse og chefstillinger er goder, der typisk

har et stort positionelt indhold — ikke alle kan bo i villa på Strandvejen — det er Strandvejen ikke lang nok til (= knapt gode i absolut forstand). Dem, der finder en bolig langt ude ad Strandvejen får større tidsforbrug og større udgifter til transport (lavere værdi af det positionelle gode). De skaber trafikpres, som ikke kun generer dem selv, men også alle dem, der bor længere inde på Strandvejen (faldende værdi ved stigende anvendelse) ([note 62](#)).

Det er Hirschs pointe, at i og med økonomisk vækst øges efterspørgslen og prisen på positionelle goder mere end efterspørgslen og prisen på materielle goder.

"Hvis vi antager, at forholdet mellem aktørernes ønsker om materielle og positionelle goder forbliver uændret, vil deres efterspørgsel ved stigende indkomst øges proportionalt. Hvis udbuddet af positionelle goder ligger fast, mens udbuddet af materielle goder vokser, vil de positionelle godes pris stige (udtrykt i materielle goder), fordi forbrugernes efterspørgsel efter dem vil øges relativt. Denne tendens til prisstigning vil forstærkes, hvis stigende indkomster øger efterspørgslen efter positionelle goder hurtigere end efter materielle goder". ([Hirsch 1976](#) s. 27-28, ([original](#)))

Det positionelle indhold i de efterspurgte goder gør, at jo flere af samfundets borgere der bliver rige, jo færre kan nyde rigdommens fordele. Der bliver ikke flere byggegrunde på Strandvejen. Derimod kan næsten alle få råd til farve-TV og video, for i disse goder udgør det positionelle indhold kun en mindre del.

Øget anvendelse af positionelle goder vil give øget økologisk pres og forurening: Jo flere, der får bil, jo mere ubekvemt bliver det at bruge den (forudsat at vejnettets størrelse er konstant). Jo mere intensivt den teknologiske udvikling er i stand til at omsætte naturgivne goder (vejbyggeri), jo mere kommer vi til at savne det, som engang blev kaldt for frie goder: rent vand, ren luft osv.

Dansk landbrug er et erhverv med mange små virksomheder, og det er for den store befolkningsgruppe som lever i det, Thomas Højrup kalder "den rurale livsform" eftertragtelssværdigt at have selvstændigt erhverv ([note 63](#)). Det er det vanskeligt at få (og beholde) i landbruget, for landbrugsdrift synes altid at være en dyr fornøjelse. Man skal arbejde hårdt, og man kan ikke forvente at få forrentet sin egenkapital, hvis man køber et landbrug. Men — hvis man nu betragter det at eje et landbrug som et positionelt gode i Hirschs forstand, så bliver det straks lettere at forstå de vanskelige vilkår. At eje et landbrug er et positionelt gode i den forstand, at ikke alle kan eje et landbrug på én gang (et knapt gode i absolut forstand), specielt ikke i en tid hvor den gennemsnitlige brugsstørrelse øges.

Den enkelte, nyetablerede landbofamilie kan se behovet for at tjene mange penge til renter og afdrag på en dyrt købt gård, og den vil forsøge at skaffe pengene enten ved lønarbejde i andre erhverv eller ved en stor landbrugsproduktion. For at øge produktionen må familien anskaffe moderne tekniske produktionssystemer og optage lån, så der bliver

endnu mere at betale af på. Det øger presset på markedet, for den øgede produktion er der ingen afsætning for på et marked, hvor der i forvejen er overskudsproblemer.

Knapheden på dette positionelle gode kan endda øges yderligere, ved at familien (for at forblive i erhvervet) overtager en naboejendom. Den enkelte familie gør herved det bedste for sig selv, men forhindrer ved sin handling andre i at komme i den eftertragtede position som selvstændigt erhvervsdrivende. Her kan man tale om en afmagts-situation i Hernes' forstand.

Som en parallel til Hirschs eksempel med uddannelse som et positionelt gode (uddannelse giver adgang til interessant, ansvarsfuldt vellønnet arbejde i lederstillinger, dvs. arbejde, som er et knapt gode i social forstand), kan man betragte investering i landbrug — såvel i jord og bestående bygninger som i ny produktionsmidler. Investering i uddannelse og i landbrug har det til fælles, at øgede investeringer for den enkelte betyder, at han rykker frem i den positionelle konkurrence. Der er imidlertid aftagende nytte af yderligere investeringer i den forstand, at hvis alle andre gør det samme, så er investeringen ikke i stand til at sikre det rette job/et levedygtigt landbrug. Af denne aftagende marginale nytte for den enkelte følger også lavere marginal nytte for samfundet som helhed. Det ser umiddelbart ud som en samfundsmæssig fordel, at nogen skaffer sig en god uddannelse eller investerer i et landbrug — det betyder højere produktivitet, noget som ikke kun kommer den enkelte, men også samfundet til fordel — men man må være opmærksom på at der i begge slags investeringer er en betydelig signalværdi. Det kan gøre, at en stigning i den enkeltes produktivitet, som den kommer til udtryk ved indtjening, ikke tilsvares af en stigning i den samfundsmæssige produktivitet ([note 64](#)).

Når der er mange, som handler ud fra de her beskrevne bevæggrunde, så påvirker det hele markedet. Selv om der så skulle være en enkelt blåøjet kapitallogiker, som skulle ønske at investere i et landbrug for at få forrentet sin egenkapital, så vil han hurtigt erfare, at dem med de andre interesser betaler en højere pris end landbrugsejendommene kan forrente. Vor ven må derfor finde en anden branche at investere i.

Prisen på en landbrugsejendom bliver derfor snarere en residualværdi — hvad køberen kan undvære — end et udtryk for den kapitaliserede værdi af ejendommens afkastningsevne ([note 65](#)).

Den øgede vægt på positionelle goder har ikke kun betydning for markedet for landbrugsejendomme, Man kan forvente, at den vil ændre hele markedsformen:

"Efterhånden som positionelle goder udgør en stadig større andel af forbruget, og efterhånden som deres eksterne virkninger bliver tydeligere, vil markedet få mindre betydning. I stedet vil det politiske system blive benyttet som fordelingsmekanisme. Den del af feltet for livsudfoldelse, hvor individuel stræben fører til harmoni indskrænkes, og næringsfrihed og konkurrence vil under sådanne betingelser føre til, at alle ødelægger betingelserne for hinanden"
([Hernes 1978](#) s. 221, ([original](#)))

Øget efterspørgsel og højere pris på positionelle goder vil gøre de enkelte aktørers forsøg på ved egen hjælp at løse problemerne forgæves. Markedet vil svigte på stadig flere delområder, når det gælder om at koordinere og harmonisere individuelle beslutninger til fælles bedste.

2.2.4 Egeninteressen og det fælles bedste

Fred Hirsch beskæftiger sig i sin bog "Social Limits to Growth" (1976) også med nødvendigheden af moralske spilleregler, regler, der bestemmer over adfærden på markedet.

".. det er forsøgt at opstille en stadig mere præcis samfundsmæssig model uden støtte fra en samfundsmæssig moral. Resultatet er en strukturel overbelastning af både selve markedsmekanismen og af den politiske funktion, der er beregnet på at regulere og supplere den".

".. egeninteressen er ikke tilstrækkelig som socialt organiserende mekanisme, den fungerer kun effektivt sammen med et underliggende, samfundsmæssigt princip". ([Hirsch 1976](#) s. 12, [original](#))

Denne grundlæggende forudsætning for den økonomiske liberalistiske models levedygtighed tog Adam Smith og andre klassiske økonomer stort set for givet, mens kravet er opgivet af liberalismens nyere fortolkere i Chicago-skolen.

"Ufuldstændigheden i den individualistiske angrebsvinkel var i lang tid tilsløret af en (overvejende ubevidst) påvirkning fra den særlige engelske tradition for oplyst patriarkat. Dette patriarkale dække er fjernet i Chicago-skolens ny formulering af den markedsstyrede liberalistiske model". ([Hirsch 1976](#) s. 122, [original](#))

Ja, men hvad står Chicago-skolen for? Egeninteresse for fuld udblæsning. Her må alle være sig selv nærmest.

"Lad os antage at De og tre af deres venner følges ad hen ad gaden, og at netop De finder en sum penge på fortovet. Naturligvis vil det være en generøs handling, hvis de deler pengene lige med deres venner, eller hvis De i det mindste bød dem på en genstand. Men hvis De nu ikke havde lyst til at dele, skulle de andre så være i deres fulde ret til at tvinge Dem? Jeg tænker nok de fleste læsere ville svare nej". ([Friedman 1972](#) s. 205, [original](#))

Hirsch nævner to andre handlemåder, som Milton Friedman ikke finder det værd at omtale: Den ene, at finderens kunne indlevere pengene som hittegods, den anden at han kunne brænde dem. Hirsch finder, at Friedman herved udelukker princippet om borgerdyd fra det borgerlige samfund, og at Friedman opfordrer alle til at antage sig en moral efter eget valg ([note 66](#)).

2.2.5 Stat, mere stat

Videnskabsteoretikeren Jesper Hoffmeyer er i sin bog "Naturen i hovedet" (1984) inde på noget, han kalder for den samfundsmæssige fattigdom: Det tekniske system kræver vedligeholdelse, og statsmagten påtager sig store udgifter til forureningsbekæmpelse, uddannelse og til sundheds- og socialektoren. Hvad han her skriver om staten og det tekniske system, kan man med megen ret benytte om statens forhold til markedet i det rige industrisamfund ([note 67](#)).

"I stigende grad har man da igennem dette århundrede været nødt til at lade en instans, der står over både de enkelte borgere og de enkelte virksomheder, staten, overtage denne byrde. Derved er der opstået en samfundsmæssig fattigdom, som ytrer sig ved at stadig mindre overlades til selvstændig forvaltning i familierne eller i virksomhederne, og ved at statsapparatet griber stadig mere styrende, regulerende og overvågende ind i vores dagligdag. I snæver alliance med en ekspertise, som mere og mere har karakter af en fremmedmagt, en "højere statsfornuft", forsøger statsapparatet at dæmme op for det stadig mere truende kaos. Og midlet hedder hver gang mere stat. For at undgå kaos — altså nedbringe reproduktionsbyrden — tvinges man til at planlægge ned i mindste detalje, og det spillerum der bliver tilbage til selvforvaltning, bliver stadig snævrere". ([Hoffmeyer 1984](#) s. 201)

Fred Hirsch reflekterer over markedssystemet, statens indgriben og især måden, denne indgriben sker på: Markedssystemet gør brug af sociale dyder og værdier, som det ikke selv vedligeholder, endsiige skaber, i systemets nuværende form. Markedets styrke i den tidlige kapitalistiske fase byggede netop på kulturelle karaktertræk og på etiske holdninger fra det før-kapitalistiske samfund. Markedssystemets grundlag er siden blevet svækket, samtidig med at (eller som en følge af at) det i almindelighed er blevet mere acceptabelt at handle ud fra egeninteressen. Et system, hvis succes skyldes en arv, som systemets egen virkemåde undergraver, kan ikke holdes i live med henvisning til dets hidtidige, rige resultater. De nuværende resultater er så, trods deres væren, en falsk præmis ([note 68](#)).

"Vi nærmer os grænsen for hvad det er muligt at organisere samfundsmæssigt uden en udtrykkelig, fundamental, samfundsmæssig moral. Yderligere forsøg på korrektioner uden dette grundlag vil ganske enkelt ikke virke. Det er den afgørende svaghed i forsøget på at lade markedsøkonomien opfylde sit samfundsmæssige formål ved rent teknokratiske metoder". ([Hirsch 1976](#) s. 190, [original](#)) ([note 69](#))

Hirsch ser det som den eneste mulighed at udvikle en politik, der af alle opfattes som social retfærdighed ("social justice"). Der vil blive brug for velkendte metoder til at udjævne de uligheder, som brugen af markedsmekanismer skaber. Problemet er ikke at konstruerer eller bevare sådanne mekanismer, men at benytte dem på en sådan måde, at de forbliver socialt acceptable for alle, i Hirschs formulering:

"Samfundet er i oprør, for dets eneste legitime berettigelse er social retfærdighed, og processen frem mod det retfærdige samfund er en usikker vej fuld af uretfærdigheder. Dette er den pinlige situation, der er nået gennem udviklingen af den vestlige oplysningstradition. Det væsentligste behov i denne situation er behovet for at retfærdiggøre. .. Netop dette behov sætter drastiske grænser for hvad der er gennemførlige løsninger, for de løsninger, som har fungeret, har traditionelt altid domineret over løsninger med etisk appel. Denne sondring vil nu blive visket ud, for for at kunne fungere, må enhver løsning være forsvarlig, også i etisk forstand. .. Løsningen for det underkendte økonomiske problem, der er behandlet i denne bog, er i første række ikke tekniske metoder, men dén almene accept af metoderne, som er nødvendig for at de kan fungere". ([Hirsch 1976](#) s. 190, bogens konklusion, [\(original\)](#))

Staten føler sig presset til at gå ind og reproducere systemet, fordi det ikke reproducerer sig selv. Statsmagten kan dog ikke gendanne den moral, som det markedsøkonomiske system kræver, og som det samtidig synes at opbruge. Alle ønsker de fordele, som det markedsøkonomiske system tilbyder. På samme tid synes alle dog at ønske at undgå markedets konkurrence, når den generer dem selv. Det giver nogle særegne uoverensstemmelser mellem praksis og ideologi. Markedet er uundværligt som transaktionsform, men det er ikke løsningen på ethvert økonomisk eller politisk problem.

2.2.6 Neoklassisk eller institutionel teori?

Med neoklassisk teori kan man sætte mål på priser og mængder, med institutionel teori kan man forklare, hvorfor reglerne sættes ud af kraft. Hvad er bedst? Det bedste er bevidst at vælge et teoretisk grundlag, der egner sig til at opklare noget om den problemstilling, man vil undersøge.

Med neoklassisk teori kan man f.eks. forklare overproduktionen af landbrugsvarer i EF som en effekt af ubalance mellem pris og udbud ([note 70](#)). Men neoklassisk teori påvirker forståelsen udover at komme med forklaringer: Det er sandsynligt, at mange af EFs frihandelsregler er indført i samhandelen af ideologiske grunde med henvisning til klassisk og neoklassisk økonomisk teoris anbefaling af frihandel — uden hensyn til at det for enkelte medlemslande eller for EF som helhed kunne være mere fordelagtigt med begrænsninger i det fælles markeds samhandel ([note 71](#)).

Med institutionel økonomi kan man forklare nationalstaternes merkantilistiske ønske om at fremme den nationale produktion, og man kan undersøge de forskellige former for samarbejde mellem statsmagt, firmaer og interesseorganisationer. Men det er ikke lettere for institutionel økonomi at sætte tal på sådanne overvejelser end det er for neoklassisk, og institutionel teori kan let komme til at tage sig noget diffus ud sammenlignet med neoklassisk økonomis enkle regler. Teoriernes gyldighed diskuteres også nedenfor i afsnittet "Bedømmelse af de anvendte teoriers gyldighed".

3 Styling af det danske landbrugsvaremarked

For at vise anvendeligheden af den institutionelle økonomiske model i afsnittet "Institutionel landbrugsøkonomi" skal modellen nedenfor benyttes til en beskrivelse af to meget forskellige dele af det danske landbrugsvaremarked, nemlig grøntsags- og mælkeproducenters afsætningsvilkår.

3.1 Markedsforholdene for danske grøntsager

Producenterne af grøntsager har i hovedsagen fire kanaler for afsætning, hvoraf jeg her især skal beskæftige mig med de to først nævnte:

1. Gartnernes Salgsforeningers (GASAs) lokale auktioner og GASA-medlemmernes salg gennem salgsledere til grossister, butikskæder og detailhandlende,
2. Nord Grønt, en producentforening der er stærkt integreret i FDB,
3. Københavns Engros Grønttorv, hvor handelen foregår ved direkte aftale mellem køber og sælger (og hvor både køber og sælger kan være grossistfirmaer), og endelig
4. producenternes eget torvesalg og salg til lokale butikker.

Mange frilandsgrøntsager dyrkes ikke af gartnere, men af landbrugere som et alternativ til dyrkning af andre markafgrøder. Sådanne specialafgrøder er karakteristiske ved at være arbejdsintensive og ved at producenten hurtigt kan skifte én afgrøde ud med en anden, hvis der opstår problemer med dyrkningen eller afsætningen. Grøntsager kan variere meget i pris, og markedet er temmelig uigennemsigtigt. Desuden er der den vigtige forskel i forhold til traditionelle landbrugsprodukter, at staten og EF kun har begrænset indflydelse på produktion og afsætning af disse specialafgrøder.

Der foregår for øjeblikket en kraftig strukturudvikling af produktion og omsætning af grøntsager. De bliver i stigende grad solgt til forbrug gennem købmandskæder, store supermarkeder og FDB, og grønthandlernes butikker er ikke længere den største afsætningskanal.

3.1.1 Auktionssalget i GASA Kolding

I Kolding ligger en mindre GASA-auktion. Den har 200 medlemmer, som leverer for ca. 25 mill. kr. pr. år. Der sælges blomster og grøntsager ved auktion med hollandsk ur, grøntsager dog kun tre gange om ugen.

Leverandørerne til auktionen i Kolding er — som køberne mange små og nogle få store. Under auktionen står tre grossister hele tiden i telefonkontakt med opkøbere ved de øvrige auktioner, og prisen på f.eks. tomater skal ikke variere meget mere end 10 øre pr. kg., før det kan betale sig for grossisterne at sende et parti til Odense eller Esbjerg. En del

af de varer, der opkøbes i Kolding kommer til Københavns Engros Grønttorv. Også Nord Grønt er repræsenteret på auktionen i Kolding ved en grossist.

Udbud og efterspørgsel varierer stærkt, udbuddet fordi den samlede produktion ikke planlægges af foreningen, og fordi vejret har stor indflydelse. Efterspørgslen varierer, fordi forbrugernes køb af grøntsager er meget impulspræget — og ofte på en måde, så det er svært at få til at passe sammen med høst af grøntsagerne. Det er vanskeligt at regulere tilførslerne, f.eks. kan blomkål vanskeligt opbevares længere end otte dage på køl.

Medlemmerne af Gartnerens Salgsforening har leveringspligt for deres gartneriproduktion, og de betaler 10% af budsummen til dækning af salgskostninger, afregningsgebyr og opbevaring på køl. Evt. overskud udloddes som dividende, typisk 1-2% af omsætningen. For at kunne blive medlem, skal leveringerne have et vist omfang.

Der er ansat en salgsleder til at følge markedet og tilrettelægge udbuddet således, at medlemmerne opnår den højest mulige pris og så priserne ikke kommer til at svinge for meget. De større avlere holder løbende kontakt med ham, forhører om prisen og meddeler, hvor store leverancer de kommer med i den kommende tid. Hvis en avler varsler et parti, som er større end auktionen vil kunne aftage til en rimelig pris, forsøger salgslederen at afdisponere partiet, dvs. at få det afsat til en anden salgsforening, til en grossist eller til eksport.

Landets største avler af rosenkål er medlem af GASA i Kolding, og derfor kan denne auktion styre prisen på rosenkål vinteren igennem, for at holde en rimeligt stabil pris aftaler avleren og salgslederen avlerens tilførsler vinteren igennem. Der skal tages hensyn til hvilke sorter der kan tåle frost, og til om det er vejr så andre kan hente rosenkål ind fra marken. Salgslederen, Jan Jønsson, mener i øvrigt, at avlerne skulle tænke mindre på problemerne med pris, udbud og efterspørgsel — "det har de os salgsledere til" ([note 72](#)).

Jeg besøgte to avlere, der leverer til GASA Kolding for at spørge dem om deres vurdering af auktionssalget og hele markedssituationen. De to er ret store producenter af forskellige slags kål ([note 73](#)).

Den første producent sagde, at der generelt er stor usikkerhed om prisniveauet på grøntsager. GASA-auktionernes priser offentliggøres ikke, og hvis man vil vide noget om prisen på en auktion, må man spørge en avler, man har tillid til. Det eneste sted, hvor der er en officiel notering er på Grønttorvet i København, men "den er ikke pålidelig, den ændrer sig ikke fra april og så gennem hele sæsonen til næste april". I stedet taler producent nr. 1 sammen med seks andre avlere en gang om ugen, de holder et telefonmøde og taler om vejret, afgrøderne og afsætningsmulighederne. Det er specielt vanskeligt at have med blomkål at gøre. Den skal høstes når den er tjenlig, og den kan dårligt opbevares mere end en uge. Markedsprisen kan først konstateres når varen er kørt til auktion, og "da er det nogen gange at prisen er så lav, at det ku' være mere tjenligt om afgrøden blev på marken".

Producent nr. 2 var ret utilfreds med auktionsformen med hollandsk ur, han opfordrede til at GASA stopper uret og i stedet sælger varerne. Der er for meget lotteri i det hollandske

ur, og det er ikke til at betale arbejdslønninger med det usikre resultat, som uret giver. Det kan være meget godt eller spændende for de mindre avlere, men for store producenter duer det ikke.

Denne producent er især blevet sur på auktionssystemet efter at han i sommeren 1986 leverede 30 kasser jordbær til auktion på en dag, hvor markedet viste sig at være overfyldt. Jordbærerne blev solgt til 1.20 kr/kg, som er langt under plukkelønnen på 1.80 kr/kg.

"Det tabte vi 200 kr. på, men det værste er, at grossisten står og griner af os. I stedet burde det være sådan, at varen gik retur. Vi kunne have solgt jordbærerne heroppe ved landevejen".

Det er nemt for grossisterne at skaffe varer fra Holland, og ifølge denne avler åbenbart for nemt:

"Det er svært at få toppriser, fordi hvis der mangler tilførsler er det snart kun et spørgsmål om timer, før varen er leveret fra Holland — vi er altså sikre på ikke at få toppriser. Derimod kan det hollandske ur stadig skaffe os bundpriser. Bevægeligheden på markedet er blevet enorm!"

Producent nr. 3, der leverer til Nord Grønt, siger, at det kun er mellem 1/3 og 1/4 af GASAs omsætning, der kommer på auktion, resten afsættes til de 3-4 store grossister. Han mener derfor, at prisfastsættelsen i GASA sker på et tyndt grundlag ([note 74](#)).

På auktionen i Kolding er der forholdsvis mange små detaillister, og det betyder et højere prisniveau end hvis det udelukkende var grossister, der købte op. I forhold til de større GASA-auktioner i Odense og Århus er det desuden en fordel, at man i lokalområdet kan bruge returkasser, for det holder omkostningerne nede. Når noget skal sælges ud af området, f.eks. til København, så skal det pakkes i styrofoamkasser, og det er dyrt f.eks. for en afgrøde som blomkål, der fylder meget.

Også transportomkostningerne er betydelige. En palle med blomkål rummer 320 hoveder og koster ca. 320 kr. at få transporteret fra Kolding til København. Hvis en GASA-avler vælger at levere direkte til Københavns Grønttorv, skal han betale ca. 15% af salgsprisen til sin kommissionær (sælgende grossist) og 10% af resten til sin GASA-forening. Det er ret høje omkostninger, og det kan friste leverandøren til at sende varen afsted uden at fortælle det til sin salgsforening. En af leverandørerne siger, at foreningen ikke gør særlig meget for at få medlemmerne til at overholde deres leveringspligt — men naturligvis er de grossister, der køber ind på auktionen på vagt overfor parallelle tilførsler til Københavns Grønttorv. Efter denne leverandørs mening sker langt de fleste overtrædelser i handelen med de sædvanlige aftagere, men uden om GASA.

Jeg spurgte GASA-leverandør nr. 1, om GASA kan gøre sig fri af systemet med grossister på samme måde som Nord Grønt har gjort det, og han svarede: "GASA gør det godt, men det er svært for GASA at undgå eller at erstatte grossistledet — uden grossister bliver systemet nok lige så dyrt. Jeg kender avlere, der selv kører til Grønttorvet i Valby, men hvad er de værd, når de har været på torvet fra 4 morgen til kl.

10? — Så må konen tage slæbet derhjemme imens. Det er også bedst at høste grøntsager om morgenen".

GASA styrer ikke medlemmernes produktion, men forsøger at holde rede på hvad der vil komme på markedet. Hvert år i januar sender GASA Kolding et spørgeskema ud til medlemmerne for at se, hvor store arealer medlemmerne dyrker med de forskellige afgrøder. I 1986 viste undersøgelsen, at det udplantede areal med kinakål var gået op med 50-60%, og på salgskontoret begyndte man at frygte for prisen, for tendensen var den samme andre steder i landet. Men vejret klarede problemet i to omgange: Foråret var meget koldt, så mange kinakål gik i stok. I juni måned blev det til gengæld meget varmt, så der kom stor efterspørgsel på de kinakål, der trods alt blev produceret.

GASAs system med auktionssalg eller forhåndssalg er en mellemting mellem Nord Grønts stærkt styrede produktionsplanlægning og den mere uigennemsigtige direkte kontakt mellem køber og sælger på Københavns Grønttorv. I det følgende skal omtales Nord Grønts produktionssystem.

3.1.2 Planlægning og forhandlinger hos Nord Grønt

Nord Grønt har også navnet "Frukt- og grøntsagsproducentorganisationen af 1973", og er altså defineret som en forening af producenter, selv om den er meget nært tilknyttet forbrugerkooperationen FDB. Før 1973 solgte FDB næsten ikke grøntsager, og i 1986 er omsætningen i dette system steget til ca. 200 mill. kr. Inclusive andre leverancer og import sidder FDB nu på 25% af markedet for frugt og grøntsager ([note 75](#)).

Med de ny ferskvareterminaler vil FDB forsøge helt at undgå lagring.

"Det, vi får ind om eftermiddagen er ofte det, der er blevet hevet op af markerne samme dag, som vi så små 12 timer efter kan sende ud igen",

siger ferskvarechef Gunnar Back, der er daglig leder af FDBs terminal i Albertslund ([Andelsbladet nr. 20 1986](#)). Varene skal være så friske, at der næsten er dug på dem i butikken, og FDB ønsker kun at sælge første klasses varer. Nord Grønt-avlerne pakker grøntsagerne i pose med leverandørnummer, sidste salgsdato og evt. også pris, og de kan kun ved særlig aftale sælge de varer, som ikke opfylder EF-normerne for klasse I.

Nord Grønt-avlerne holder planlægningsmøder hvert år i november, hvor de fordeler afgrøder, arealer og sorter mellem sig i forhold — til FDBs og andre kunders behov. Møderne lægges så tidligt, at medlemmerne kan nå at bestille sorter før planterne skal sås hos tiltrækkerne. Samtidig vælger hver enkelt leverandørgruppe en gruppeleder. Hver avler holder herefter et møde med sin grøntsagskonsulent, og de fordeler produktionen på uger og sorter, så alle Nord Grøntleverancer en bestemt uge er af samme sort. Denne standardisering er en af grundene til at avlerne kan få højere betaling end gennem GASA.

Selv om mængderne i det store og hele bliver aftalt meget tidligt, mangler der en vigtig faktor for at producenterne kender deres vilkår på forhånd, nemlig prisen. Den fastsættes for de fleste varer for en uge ad gangen i en form for forhandling mellem FDB og Nord

Grønt. I følge de to parters aftale skal FDB betale en pris, der ligger så tæt på markedsprisen som muligt, men hvad er markedsprisen? Nord Grønt og FDB støtter sig til prisen på GASAs auktioner, men det er svært, for nogen gange er der en usikker tendens på auktionerne med f.eks. flere kroner pr. kinakål mellem de enkelte GASA-auktioner. Derfor hæfter Nord Grønt-avlerne sig mere ved tendensen end ved den aktuelle pris. Systemet med at fastsætte prisen for en uge ad gangen dæmper prisudsvingene. Nord Grønt-avlerne får hverken 10 kr/hoved i forsæsonen eller pludselige dyk til under 2 kr. ved for store tilførsler.

Trods den nære tilknytning er interessefællesskabet med FDB ikke fuldstændigt. Leverandør nr. 4 siger:

"Vi har fælles interesser med FDB til et vist punkt. Vi skal betragte FDB som en købmand — ikke en som forsøger at snyde, men en købmand, som har andre interesser end vi har" ([note 76](#)).

FDB tilbyder altså en fælles pris til alle avlere modsat GASA-systemet, hvor den pris leverandørerne får, er et resultat af udfaldet på auktionen (dvs. en form for marginal pris). FDB fraviger sin prisliste, hvis der opstår mangel i en landsdel, og en Nord-Grønt-avler får tilbudt en merpris der kan dække transportudgiften. Avlerne har også mulighed for at afsætte den produktion, som FDB ikke vil aftage, til anden side. Det skal dog ske til en tilsvarende eller højere pris end den som FDB betaler.

Man bliver medlem af Nord Grønt ved at aftale en beskeden leverance, f.eks. 50.000 blomkål, og tegne et gæstemedlemsskab uden stemmeret. Producentgrupperne (her: dem som leverer blomkål) skal acceptere gæstemedlemsskabet, dvs. at de nuværende medlemmer har magt til at forhindre potentielle konkurrenter i at komme indenfor i systemet.

Den løbende koordinering foregår således, at den enkelte avler får tilsendt f.eks. et "Ugebudget for leveringer i Tyrstrup" fra FDB i Odense, og hver morgen inden kl. 7 ringer han og får dagens endelige ordre, så han ved hvad han kan sætte folkene til, når de møder. Varerne skal leveres sorteret og pakket på terminalen inden kl. 18 samme aften. Producent nr. 4 starter ugen med at høste lørdag og levere søndag, så varerne kan være i butikken mandag. En typisk fordeling er f.eks. 60-50-50-50-65-15 kasser kinakål i løbet af en uge. Hvis afsætningen svigter, kan FDB foreslå at producenten sætter mængden ned. Det er han ikke forpligtet til, men producent nr. 4 mener alligevel, at det er en god ide at reducere leverancerne, for at FDBs indkøbere ikke skal skubbe en bølge af daggamle grøntsager foran sig. Alle de grøntsager, som Nord Grønt leverer er mærket med dato, og det er også i avlernes interesse at FDBs lagertid bliver så kort som muligt, så det er friske varer, der kommer i butikkerne.

Omkostningerne i Nord Grønt holdes nede bl.a. ved at medlemmerne selv står for koordinationen. Foreningen betaler en telefonsvarer for de enkelte producentgruppers ledere. Det at være gruppeleder betragtes som et offentligt ombud, som alle skal prøve — det gælder dog også om at vælge en der forstår at forhandle med FDB osv.

"De direkte omkostninger i Nord Grønt-organisationen er meget lavere end GASAs 10%, i Nord Grønt skal vi kun betale 2 eller 1%. En af forklaringerne er, at vi selv er med til at koordinere produktionen, og de omkostninger får vi ikke dækket. Som gruppeformand får jeg kun dækket telefonudgifterne",

siger producent nr. 4. Varerne pakkes i FDBs modulkasser, som er billigere end GASAs almindelige engangsemballage — og man kan netop bruge returemballage, fordi der er tale om et lukket system. FDB låner emballagen ud, avleren skal dog betale for overforbrug, dvs. han risikerer et rentetab.

Omkostningerne i Nord Grønt er også lave, fordi der kun er 4 ansatte og kun få omkostninger derudover (FDB stiller bygninger til rådighed). Det må sammenlignes med, at f.eks. GASA Odense har 5-6 gange større omsætning og 400 ansatte. For eksport gennem Nord Grønt må avlerne dog betale højere omkostninger, 2-5% plus transportudgifter.

Avlerne er interesserede i at have afsætningsmuligheder ved siden af Nord Grønt, fordi FDB kun aftager 1. klasses grøntsager. Hos producent nr. 4 kommer der derfor en grossist hver fredag aften og rydder lageret. Det bliver så solgt som torvevarer lørdag formiddag. "Det er en helt anden salgsform, dér betyder sidste salgsdag ikke noget".

Som ovenfor omtalt var der god afsætning på kinakål under hedeølgen i juni 1986, så FDB måtte købe ind på GASAs auktioner. Producent nr. 4 mener, at GASA og Nord Grønt slet ikke kan undvære hinanden, ligesom GASA ikke kan undvære de 4-5 store grossistfirmaer — nu har Nord Grønt en passende markedsandel, nu gælder det om at udvide samarbejdet med de andre organisationer. Producent nr. 3 er ikke så tilfreds med samarbejdsforholdet:

"FDB er en meget kontrær organisation. Jeg har ønsket store kasser til hvidkål i 5 år, og de kommer først nu. Hver gang de har skiftet folk ud på de forskellige poster, kan man starte forfra med at overtale ... Nu får vi de store kasser, men det har varet lang tid. Det er også galt, når de skifter indkøbere. Det er ikke altid nemt at snakke med folk i en telefon, og man kan ikke altid tage til Odense for at vi kan blive enige" .

"Nu bliver det hele styret fra København. FDB er ligeglade med om de skal give 4 kr. for et hvidkålshoved og sælge tre for en tier — det giver et underskud på en halv million, som skal dækkes ind andre steder — FDB har planlagt kampagnen på forhånd. Det var nemmere, da jeg leverede til FDB her i byen. Så kunne jeg sige 'I næste uge har jeg en masse hvidkål, sælg hvidkål' — og så gjorde de det".

Heller ikke producent nr. 3 kan dog se den store forskel mellem salgsorganisationerne:

"De GASA-leverandører, der laver nogen gode produkter, de får også den pris de forventer. Der er ikke så stor forskel på Nord Grønt og GASA — også Nord Grønt-leverandører kan have problemer med økonomien, de kan endda gå fallit".

Forskellen på systemerne kan især ses, når afsætningen er svag:

"Det er ærgerligt, når man som Nord Grønt-avler må lade noget stå på marken".

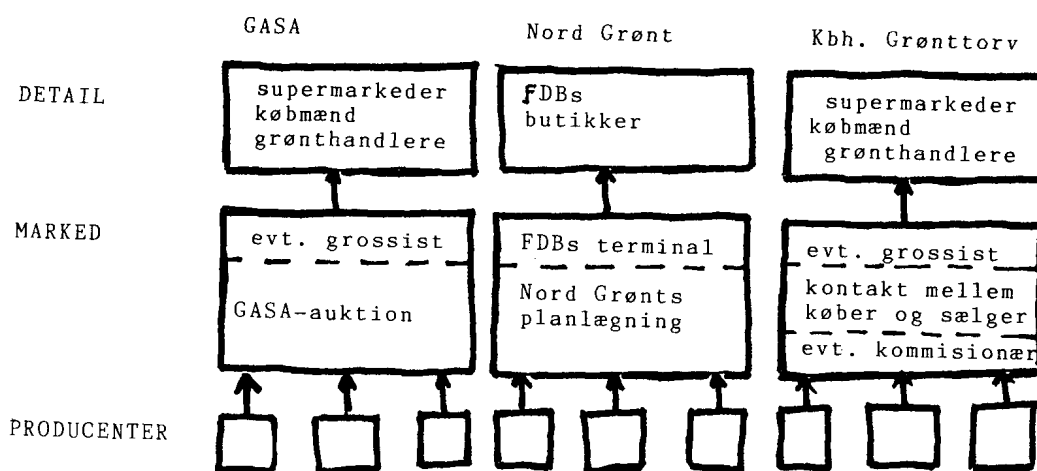
Ja, men hvis alternativet er at sende det på auktion og få for lidt for det, så er det måske alligevel den bedste løsning.

3.1.3 Grøntsagsmarkedet mellem stat, organisationer og markedskræfter

Statsmagten har ikke meget indflydelse på markedsforholdene for grøntsager. Det er vanskeligt at intervenere i markedet, fordi det er så bevægeligt, og fordi produkterne har lav holdbarhed. EFs påvirkning mærkes mest gennem kvalitetsnormer og gennem det, at der i nogle år har været mulighed for tilskud til oprettelse af producentsammenslutninger. Derudover består støtteordningerne mest i tilbagetrækningsstøtte og forarbejdningsstøtte for visse grøntsager, især for produktion af tomatkoncentrat, dvs. ikke noget der kan udnyttes i dansk grøntsagsproduktion ([note 77](#)).

Da statsmagten ikke intervenserer i grøntsagsmarkedet, er der ikke så udpræget behov for de interesseorganisationer, som optræder f.eks. i mælkesektoren, hvor staten og EF i højere grad blander sig i markedsforholdene, men interesseorganisationerne findes og er repræsenteret i ministeriets udvalg. "Landbrugets Specialafgrødeudvalg" organiserer de af landbo- og husmandsforeningernes medlemmer, der dyrker frilandsgrøntsager. I udvalget er repræsenteret interesseorganisationer som landboforeningerne, husmandsforeningerne og landbrugsrådet og kommercielle salgsforeninger som f.eks. Nord Grønt.

Landbrugets Specialafgrødeudvalg deltager sammen med landbo- og husmandsforeninger og Dansk Erhvervsfrugtavl i "Brancheudvalget for frugt, bær og grøntsager", der er det erhvervs politiske koordineringsorgan. Dansk Erhvervsgartnerforening (der organiserer væksthuse- og frilandsgartnere og GASA), står uden for brancheudvalget men er sammen med dette udvalg og landboforeningerne, husmandsforeningerne og Landbrugsrådet repræsenteret i Landbrugsministeriets §2-udvalg for frugt og gartneriprodukter ([note 78](#)).

Figur 5: De producentejede markeders rolle i grøntsagsomsætningen

§2-udvalgene er en form for rådgivende kontaktudvalg, som kun findes indenfor landbrugsministeriets område. Her kan interesseorganisationerne opnå en bred drøftelse af erhvervets vilkår og diskutere den danske statsoplæg til forhandlinger i EF mv. ([note 79](#)).

Styringen af grøntsagsmarkedet må i hovedsagen anses for at være delt mellem markedskræfterne og forskellige typer af organisationer. Markedskræfterne — fastsættelse af pris og mængde ved hjælp af udbud og efterspørgsel — har stadig mere at sige i grøntsagssektoren end i mange andre brancher, men de forskellige kommercielle organisationer gør hvad de kan for at beskære markedskræfternes indflydelse til fordel for organisationerne.

De kommercielle organisationer er i første række små private producentvirksomheder med få ansatte. Deres interne forhold ser vi bort fra i denne analyse. Dernæst store organisationer, som står for producenternes afsætning. De er meget forskellige, idet GASA ikke handler med sine medlemmer, men alene står for auktion og salgsledelse, Nord Grønt handler med sine medlemmer, og Københavns Engros Grønttorv, hvor selve salgsområdet ejes af et producentdomineret andelssekskab, men hvor omsætningen foregår i privat regi. Trods det, at alle tre typer er andelsejede, kan de dog ikke siges alene at varetage producenternes interesser ([note 80](#)).

I tredje række består de kommercielle organisationer af grossister og detailhandelen, hvoraf kun det forbrugerkooperative selskab FDBs forhold skal behandles her.

Som omtalt i delafsnittet om Nord Grønt er FDB først begyndt at satse på ferskvarer omkring 1974. I perioden 1979-1986 har FDB bygget 4 terminaler til distribution af ferskvarer, og med adgang til 2 terminaler, som Hjemmemarkedsselskabet Danmark har bygget, er der kapacitet til at dække daglige leveringer til hele landet med frugt, grønt, æg, ost, margarine, kødpålæg, salater, halvkonserves og langtidsholdbart kød, foruden mælk og brød. FDBs egne butikker og brugsforeningerne bestiller varer hjem hver dag ved lukketid på særlige små dataopsamlingsmaskiner. Bestillingerne transmitteres over telefonen, og ca. kl. 23 samme aften begynder ekspeditionen af bestillingerne til næste dag. Varerne køres ud senere på natten og står klar ved butikken, når personalet kommer næste morgen. Med dette system undgår FDB at hver eneste butik skal ligge inde med stødpudelagre af alle varer. Det betyder både en økonomisk og en kvalitetsmæssig fordel, for det sparer lageromkostninger, og det sikrer virkelig friske varer til salg ([note 81](#)).

Der er dog også ulemper ved systemet. Terminalerne kræver store samlede investeringer, og netop fordi fordeling og udkørsel centraliseres, gør det også distributionen følsom for forstyrrelser.

"Hvis EDB'en går i stykker, går det hele i stykker, men det sker utrolig sjældent. Til gengæld er det meget svært, når det går galt". siger driftsleder Knud Blixen Møller om FDBs terminal i Albertslund ([Andelsbladet nr. 20 1986](#)).

Med dette system og små daglige justeringer af bestillingerne kan FDBs indkøbere faktisk undgå lagring af grøntsager, ikke kun på terminalerne, men også i butikkerne.

Hvis salget svigter, ser FDB hellere at grøntsagerne bliver på marken. Hvis derimod salget overstiger forventningerne eller afgrøderne svigter, kan det knibe for Nord Grønt at levere tilstrækkelige mængder fra medlemmernes egen produktion, og så må Nord Grønt indkøbe udefra.

Markedet for grøntsager har traditionelt altid været meget levende. Vejret har en afgørende indflydelse både på salg og produktion, og priserne svinger kraftigt. I samarbejde med Nord Grønt har FDB gjort et stort stykke arbejde for at reducere markeds kræfternes foruroligende indflydelse ved hjælp af planlægning og organisation. FDBs system betyder ikke billige grøntsager, men den høje kvalitet har øget salget, og i konkurrencen med andre butikksformer er FDB åbenbart bedst til at udnytte de tekniske muligheder.

De to producenter der leverer til FDB gennem Nord Grønt (nr. 3 og 4), virker tilfredse med de stramme begrænsninger for markeds kræfternes indflydelse. Producent nr. 2 siger [ovenfor](#) noget, som tyder på, at hverken GASAs eller Nord Grønts leverandører får gevinsten, hvis der pludselig opstår mangel — så kommer der straks forsyninger fra Holland. Det kan være derfor, at Nord Grønts medlemmer accepterer FDB-systemets stramme styring og de udjævnede priser. Eller som producent nr. 4 siger det: "Hvis ikke jeg vidste, at vi ville få en ordentlig pris for grøntsagerne, så var de slet ikke værd at dyrke!".

3.2 Markedsforholdene for mælk

I modsætning til grøntsagsproduktion kræver mælkeproduktion store faste investeringer og dermed sikkerhed for afsætning på langt sigt. Enkeltproducenternes vilkår er under stærk indflydelse fra de forarbejdende mejerier, hvoraf hovedparten dog er ejet af producenterne selv. 93% af mælken leveres til andelsejede mejerier, og heraf aftager det største selskab, Mejeriselskabet Danmark (MD), 55% af den samlede indvejede mængde ([note 82](#)).

Mælk er en langt vigtigere vare for landbruget end frilandsgroenstager er det. I 1985 udgjorde produktionsværdien af mælk 23% af den samlede produktionsværdi for landbrug og gartneri tilsammen, medens frilandsgroenstagerne kun udgjorde en del af de 2% statistikken nævner for grøenstager, frugt og bær (se tabel 1).

Også for mælken vedkommende sker der en kraftig udvikling i produktions- og afsætningsstruktur. Den markedsførte mælk bliver næsten udelukkende produceret på landbrug med heltidsbeskæftigelse ([note 83](#)), og der blev i april 1984 indført en EF-kvoteordning, som begrænsede muligheden for producenternes afsætning. Produktionen steg indtil 1983 og er siden faldet pga. kvoterne (se tabel 2). Siden indførelsen af kvoteordningen har der ikke været mulighed for at starte som ny producent, det har kun kunnet lade sig gøre at overtage en bestående besætning.

.	.	i %
landbrugets salgsproduktion	52.846	100

i alt		
vegetabiliske salgsprodukter i alt	16.577	31
heraf grøntsager, frugt og bær	1.128	2
animalske salgsprodukter i alt	36.269	68
heraf mælk ("naturmælk")	11.940	23

Tabel 1: Produktionsværdi af mælk og grøntsager 1985. Kilde: "[Nyt fra Danmarks Statistik nr. 1 1987](#)". Tallene for mælk og grøntsager er dog fra [Statistisk Årbog 1986](#), udgivet af Danmarks Statistik, Kbh. 1986.

år:	1980	1981	1982	1983	1984	1985
mill. kg:	5.117	5.037	5.217	5.427	5.234	5.099
% af 1983:	94	93	96	100	96	94

Tabel 2: Produktion af mælk 1980-1985 i mill. kg og i % af 1983-produktionen. Kilder: [Landøkonomisk Oversigt](#) 1982, 1985 og 1986. Ikke hele den opgivne produktion er markedsført, idet Danmarks Statistik afsætter faste mængder til opfodring og til konsum hos producenter, henholdsvis 125 og 75 mill. kg om året.

Johannes Michelsen skriver (1985), at den kooperativt organiserede forarbejdning må betragtes som en slags forlængelse af landbrugernes virksomhed. For mælkeproducenterne er det ikke tilstrækkeligt at den producentejede virksomhed organiserer afsætningen, som det er tilfældet i grøntsagssektoren. Ved i fællesskab at gå ind i organiseret forarbejdning og salg af deres mælk opnår landbrugerne en større sikkerhed for afsætning og en fortjeneste, som ellers kunne gå til andre ejere. Hvis man betragter landbrugskooperationen som en art kartel og vertikal integration, ser man, at formålet med landbrugernes engagement i andelsselskaberne ikke er maksimal indtjening for selskabet, men for medlemmernes landbrugsbedrifter og fællesvirksomheden tilsammen. Derfor kan medlemmerne også ønske at fortsætte driften af det fælles selskab, selv om driften giver underskud, hvis det er medlemmernes eneste afsætningskanal.

Landbrugskooperationens formål er for Michelsen ikke alene økonomisk fortjeneste og økonomisk sikkerhed, men også at landbrugskooperationen er organiseret af bønderne som samfundsgruppe, og at landbrugskooperationen historisk set er indgået som en del af bøndernes kamp for en plads i samfundet. Derfor er det en vigtig del af formålet med landbrugskooperationen at vise sammenhold blandt bønderne, således at kooperationen både understøtter den landlige (rurale) livsform og i dette tilfælde specielt også støtter sammenholdet blandt mælkeproducenterne ([note 84](#)).

Man kan derfor ikke betragte medlemmernes formål med Kooperationen alene som et spørgsmål om øgede indtjeningsmuligheder. Johannes Michelsen har i en forudgående undersøgelse af indstillingen blandt andelshaverne i Vestjysk Mejeriselskab omtalt en svensk forskers skelnen mellem forskellige indstillinger blandt andelsselskabernes medlemmer: Som "instrumentalt indstillede" betegnes de landbrugere, der er positive overfor forandringer og lægger ret lille vægt på miljøspørgsmål — de har en forretningsmæssig indstilling til landbruget. Som "ekspressivt indstillede" betegnes sådanne landbrugere, som derimod lægger vægt på stabilitet, økonomisk uafhængighed og samhør med naturen. Ved spørgeskemaundersøgelsen fandt Johannes Michelsen, at både tilhængere og modstandere af Vestjysk Mejeriselskabs tilslutning til Mejeriselskabet Danmark fandt, at MD stod for en instrumentalt orienteret løsning. Modstanderne af tilslutning lagde større vægt på medlemsstyret og på at mejeridriften skulle støtte erhvervslivet på egnen, mens tilhængerne lagde størst vægt på økonomisk effektivitet og stordriftsfordele ([note 85](#)).

I de senere år har udviklingen øget forskellene mellem landbrugerne. Det har hidtil været karakteristisk for andelsvirksomhederne, at forskellene mellem leverancernes størrelse har været relativt små. Denne ensartethed er ved at forsvinde. Johannes Michelsen konkluderer på grundlag af undersøgelsen, at der er en ret klar sammenhæng mellem medlemmernes økonomiske interesser og deres behov i forhold til andelsvirksomheden. Jo større leverancen er, jo yngre medlemmet er, jo større investeringen i mælkeproduktionen er og jo større den samlede arbejdsindsats er, des større er tilbøjeligheden til at medlemmet lægger vægt på sine snævre, økonomiske behov — dvs. en instrumentalt præget løsning ([note 86](#)).

Da andelsmejerierne startede, forpligtede medlemmerne sig til at hæfte solidarisk og båndt sig til at levere til andelsselskabet i en vis periode. I de stadig større, velkonsoliderede selskaber er den solidariske hæftelse afløst af en begrænset hæftelse, og leveringspligten er indskrænket til 1-2 år efter udmeldelse. Til gengæld for leveringspligten opnår den enkelte producent leveringsret, så det bliver selskabets problem, hvis tilførslerne svinger. For mælkens vedkommende er denne leveringsret dog i praksis blevet sat ud af kraft på grund af EF-kvotesystemet. Mejeriernes problemer med planlægning af kapaciteten er således blevet reduceret af EFs indgriben — et eksempel på hvorledes beslutninger i et af styringssystemerne letter styringsopgaver i et andet system.

Interviews med fire mælkeproducenter ([note 87](#)):

"Prisen, er den ikke omkring 2.50? .. Man spekulerer mest på om det svarer til hvad andre mejerier betaler". (Producent nr. 5)

Jo, det passer godt nok med hvad VEKOFA betalte i mejeriåret 1984-1985, men udsagnet er også typisk for de interviewede mælkeproducenter. Generelt er de ikke nær så optaget af markedspriser og leveringsbetingelser som grøntsagsproducenterne.

Producenterne nr. 5 og 6 har leveret til VEKOFA lige siden det startede i 1973. De har landbrug i trekantområdet mellem Vejle, Kolding og Fredericia, hvor der ikke er andre mejerier at levere til.

Producent nr. 5 kommer til generalforsamlingen og læser mejeriets informationsblade, men han deltager ikke i styringen af mejeriselskabet.

Producent nr. 6 forventer, at mælkeprisen bliver 2.50 kr/kg i 1985-1986 ligesom året før. Han er medlem af den lokale landboforenings bestyrelse og går til alle slags generalforsamlinger. Han er imidlertid ikke tilfreds med andre landmænds engagement, hverken i landboforeningens aktiviteter eller i andelsselskaberne:

"Hvem er det, der går til generalforsamling? Halvdelen hører ikke om det, en fjerdedel forstår ikke indkaldelsen eller regnskabet, og kun en tiendedel af landmændene tør stille sig op på talerstolen og sige noget!"

Producent nr. 5 har leveret 110 og 94% af kvoten i de to første kvoteår og har nu efter ansøgning fået øget sin kvote fra 317.000 kg til 325.000 kg. Producent nr. 6 har leveret henholdsvis 118 og 100% af kvoten og har nu øget koantallet, fordi der fulgte en beskeden ekstra kvote med, da han købte tillægsjord til sin ejendom.

Producent nr. 6 regner med, at VEKOFA, Mejeriselskabet Danmark og alle andre mejerier en dag vil finde sammen i et samlet mejeriselskab, og tanken skræmmer ham ikke.

"Jeg har ikke spor imod folk der leverer til Mejeriselskabet Danmark, men altså deres direktør og formand ... MD har gjort noget som jeg ikke kan lide, opsparet, spekuleret, og de driver bankvirksomhed for landmændenes penge. De penge ville medlemmerne have haft mere nytte af at få selv. Sidste år (1984-1985, EM) gav MD for første gang mere end VEKOFA, 252 øre, og de 12 øre var forrentning af kapitalen".

Mejeriselskabet Danmark lader ikke til at have noget specielt godt rygte, men lad os høre, hvad MDs egne ejere har at sige:

Leverandør nr. 7 har været medlem af Mejeriselskabet Danmark, lige siden han købte sin gård i 1971. Han er godt tilfreds med at være medlem i det store selskab og kan ikke forstå, at der er nogen, der har så meget imod det. Han har været kredsrepræsentant, men har aldrig været særlig interesseret i organisationsarbejdet.

"Sidste år fik vi 254 komma noget øre, og i år bliver det vel noget af det samme. Det ved vi først, når året er gået".

"Det ved vi først, når året er gået" — ja, når grøntsagsproducenterne har leveret til auktion, så kender de prisen et par timer efter. Nord Grønns medlemmer kender den endda ugen før, men dem, der producerer mælk kan først konstatere den reelle pris lang tid efter at de har taget beslutningen om at producere mælk eller ej. Og for mælkeproducenterne gælder det om at producere konstante mængder for at ramme kvoten. For leverandør nr. 7 er det sværest, når han gerne vil have køerne lidt op i ydelse igen — det er nemt nok at få dem til at yde mindre. I de to år siden april 1984 har han opfyldt kvoterne med 101 og 99%. Han har sat antallet af køer ned fra 55 til 47, og nu har han også fået indrettet stalden til det, da han for nylig fik sat ny bindsler op ([note 88](#)).

Producent nr. 8 var først medlem af et lokalt andelsmejeri, som efter hans mening ikke betalte nok for mælken. Så blev andelsselskabet nedlagt, og bygning og leverandører blev overtaget af det private mejeri Ørum, hvor han fik 5 øres overpris på grund af sin store leverance. I 1984 blev Ørum-selskabet så solgt til Mejeriselskabet Danmark, og på denne måde kom producent nr.8 med i MD, hvor han hele tiden havde ønsket at være medlem.

Han modtager for øjeblikket omkring 250 øre/kg, og han gør opmærksom på, at returskummetmælk er blevet forholdsvis dyrt. Nu er prisen omkring 80 øre/kg. Producent nr. 8 møder op, når der er regionsmøder i MD, men er ikke aktiv i øvrigt. Han kommer til møderne, fordi indtægten fra salg af mælk er afgørende for hans økonomi.

Denne producent har i de to første kvoteår leveret 107 og 109% af sin kvote. Da kvoterne kom i 1984 satte han 10 køer ud, opsagde et stykke forpagtet jord og nøjes nu med at have én medhjælper ansat.

"Jeg vil hellere finde mig i kvoterne og få 20 øre ekstra end være fri for dem — der er ingen grund til at producere noget overflødigt"

siger han ([note 89](#)). Hverken producent nr. 7 eller 8 har nogen særlige kommentarer til deres mejeriselskabs størrelse eller driftsform. De lader til at være godt tilfredse med at få en høj pris, altså udtrykker de en typisk instrumental indstilling.

Mælkeproducenterne har leveringspligt, hvis de er medlem af et andelsselskab sådan som de fire interviewede producenter er det. De kan udtræde med 1-2 års varsel, men hvis de gør det, får de ikke deres andel af fællesformuen med. Derimod skal de betale for at komme med i et andet andelsselskab. Det er ikke almindeligt at skifte mejeri på grund af en kortsigtet prisfordel. Den mest almindelige måde at skifte mejeri på er faktisk at følges med andre andelshavere ind i et større selskab.

De interviewede mælkeproducenter er pristagere — de leverer mælk i et helt år og får først derefter en endelig opgørelse af mejeriårets resultat.

Producenternes afsætning er organiseret af andelsmejerier, som på en gang er kommercielle aktører på markedet og samtidig en form for interesseorganisationer som i fællesskab forhandler med det offentlige og administrerer offentlige støtteordninger.

Det offentlige påvirker markedet først og fremmest ved at yde garanti for afsætning til faste priser (ved salg til intervention) — og ved alligevel ikke at yde denne garanti for ubegrænsede mængder (kvoteordningen).

Da producenterne oplever både pris og mængde som faste størrelser, er der set fra deres side ikke overladt megen magt til markedskræfterne. Produktionen kan svinge med grovfodermængde, foderkvalitet og sundhedstilstand i besætningen, men ellers har tilfældet ikke meget at råde over.

[Ovenfor](#) fremgår det, at de interviewede grøntsagsproducenter oplever det som et permanent problem, at de kun må levere til GASA og Nord Grønt. Ingen af de adspurgte mælkeproducenter lader til at have snydt med kvotabestemmelserne. En har købt et

stykke jord med kvote, en anden siger at han ikke bryder sig om handel med kvoter, heller ikke selv om det kan sløres som ejendoms køb eller forpagtning. Producent nr. 6 har i sin egenskab af bestyrelsesmedlem i landboforeningen været med til at opklare fire tilfælde af ulovlig mælketransport. Bestyrelsen sørgede for at få tilbageført de mængder af mælk, der var snydt med, og efter aftale med levnedsmiddelkontrollen skete der ingen politianmeldelser af de fire landmænd. Landboforeningens bestyrelse gik ind i sagen uden egentlig at have nogen myndighed til det.

Alle mælkeproducenterne lader til at være godt tilfredse med kvoteordningen, måske med producent nr. 5 som den mest modstræbende, når han siger:

"Kvoter — det virker som mod al sund fornuft, men det er jo nok svært at klare sig uden. For sukkerroerne har der jo været kvoter længe. Er det indført for at hjælpe landmanden?"

3.2.1 Landbrugskooperationen og medlemmerne

Landbrugskooperationen er under stadig pres på grund af de ændringer, der foregår i det danske samfund. Det gælder såvel de teknologiske ændringer og deraf afledte økonomiske og politiske virkninger, som spørgsmålet om landbrugernes overlevelse som gruppe — vil der fortsat bestå en særlig livsform på landet? Landbrugskooperationen påtager sig både økonomiske og politiske opgaver, den er på én gang interesseorganisation og aktør på markedet. De enkelte andelsselskaber er blevet så store, at de også hver for sig kan få afgørende indflydelse på markedet. Det har blandt andet haft den virkning, at de er begyndt at kæmpe indbyrdes om markedsandele ([note 90](#)).

Torben Bager finder (1985 s. 59), at den vigtigste faktor, der bestemmer landbrugskooperationens placering i samfundet er dens tiltænkte rolle som bøndernes klasseredskab. Landbrugskooperationen er ikke kun en økonomisk faktor i et økonomisk system, men indgår også i det politiske og ideologiske system, og det er således en vigtig opgave for landbrugskooperationen at styrke bondeklassens placering i samfundet ([note 91](#)).

Han skriver videre, at der synes at være to faser i landbrugskooperationens udvikling i Danmark,

"I den første fase var landbrugskooperationens placering i det politiske og ideologiske system af uformel art, men særdeles stærk, fordi det var en sammenknytning, der udsprang af den enkelte bonde som led i en klasse. I den anden fase institutionaliseredes landbrugskooperationens placering i det politiske og ideologiske system. Denne institutionalisering placerede landbruget stærkt i samfundet, men den tiltagende institutionalisering ser ud til at falde sammen med en tilsvarende svækkelse af den klassemæssige solidaritet og identitet. Dette skyldes delvis den strukturelle proces i landbrugserhvervet, der virker opsplittende på erhvervet, men formentlig har institutionaliseringen også bidraget hertil i sig selv.

.. bondeklassens opløsning får landbrugskooperationens stærke organisatoriske sammenknytning med de generelle interesseorganisationer og staten til at ligne en kolos på lerbødder". ([Bager 1985](#) s. 61)

En del af opløsningstendenserne har bestået i at andelsbevægelsen i tidens løb er begyndt at samarbejde med ikke-andelsejede koncerner, og at Kooperationen har medvirket til at nedbryde lokalsamfundsstrukturen med omfattende virksomhedslukninger. Torben Bager finder, at den skarpe konkurrence mellem kooperative virksomheder har sit udspring i bondeklassens opløsning, fordi snævre virksomhedsinteresser bliver dominerende fremfor klasseinteressen ([note 92](#)).

Som et eksempel på den institutionalisering, der er nævnt i citatet ovenfor, kan nævnes Mejeriselskabet Danmarks opbygning ([note 93](#)).

Mejeriselskabet Danmark består af forskellige produktgrupper, som hver uge bestiller mælk hos selskabets transportgruppe. I hovedsagen er produktionen afsætningsstyret, således at produktgrupperne skal være sikre på at der er afsætning for produkterne, før de bestiller råvaren. F.eks. produceres der kun ost på bestilling. Osten afsættes gennem handelsselskabet Dansk Ost. Hvis osten eksporteres, sker det til priser, som er fastsat af mejeriernes fælles osteeksportudvalg. Der er forskel på prisniveauet på de forskellige markeder, og forskellene udlignes efter et skøn ([note 94](#)).

"MD-gruppernes ordrer bygger på ostenoteringen. Størsteparten af MDs fortjeneste ligger i produktionen af ost og konsummælk til de givne priser, ikke i afsætningselskaberne. Disse selskaber ligger ikke med nævneværdige lagre.

MD klarer sig godt, fordi

- 1. produktion og afsætning sidder på skødet af hinanden,*
- 2. vi har hele sortimentet — det er der ikke andre, der har. Desuden har vi en vis produktudvikling, især ud fra feta-ostene.*
- 3. MD har konsolideret relativt pænt — det giver handlefrihed, og vi havde ingen problemer med at købe Ørum eller Det københavnske Mælkekompani. Vi har hele tiden opnået et godt afkast af egenkapitalen, og vi har nogen meget fine økonomistyringsystemer",*

siger chefen for transportgruppen i MD, Knud Jensen ([organisationsinterview](#) nr. 4).

Ved at gå ind i den stærke organisatoriske sammenknytning med staten og EF opnår landbrugerne og deres mejeriselskab en tryghed, som de vel dårligt kunne skaffe sig uden. En af omkostningerne er, at mejeriselskabet kommer til at fungere som en art forlængelse af det offentlige. Det giver en risiko for at landbrugerne fremmedgøres overfor det mejeriselskab, som de i hvert fald på papiret stadig har magten over ([note 95](#)).

3.2.2 Samarbejdet mellem stat og landbrugskooperation

I Adam Smiths ide om økonomiens rette funktionsmåde fandtes der slet ingen organisationer, og han roste netop landbrugere, fordi de da aldrig ville kunne finde på at slutte sig sammen i monopoler ([se ovenfor](#)). Men godt 100 år efter 1776 sluttede de danske landbrugere sig faktisk sammen om at lave andelsmejerier og andre andelsselskaber, hvor de kunne forarbejde og sælge landbrugets produktion. Det første andelsmejeri blev oprettet i 1882, og inden 1890 var der i alt 700. Det typiske andelsmejeri havde på dette tidspunkt ca. 100 andelshavere ([note 96](#)).

I denne periode var det vigtigt for bønderne at vise sammenhold og selvstændighed i forhold til statsmagten, men efter systemskiftet 1901 begyndte lovgivningsarbejdet: Andelsorganisationerne havde oprettet fælles repræsentation i Andelsudvalget allerede 1899, men Andelsudvalget kunne ikke få alle smøreksporthører med i et forpligtende samarbejde. Derfor gik andelsorganisationerne til staten og fik gennemført lurmærkeloven i 1906 ([note 97](#)).

Landbruget var det første erhverv, der fik sit eget ministerium, og fra begyndelsen var dets arbejdsopgaver defineret som dét at varetage erhvervets interesser overfor det øvrige samfund, snarere end omvendt. Den første landbrugsminister Knud Sehested udtalte således kort efter sin udnævnelse i 1896 :

"Jeg opfatter landbrugsministerens opgave således, at han må have planer til landbrugets fremme færdige til gennemførelse på alle punkter, hvor en fremmarch under givne politiske forhold lader sig udføre med udsigt til sejr. Ét forekommer mig sikkert, at den første betingelse for, at landbrugsministeriet skal kunne løse sin opgave, er, at det har en i faste rammer ordnet organisation af det ledende landbrug at støtte sig til i faglig som politisk henseende" ([note 98](#)).

Ifølge Flemming Just er samarbejdet mellem stat, landbrugskooperation og landbrugets generelle interesseorganisationer dog først blevet intensiveret i krisetider, dvs. under 1. verdenskrig og i 1930-erne. Andelsudvalget og De samvirkende danske Landboforeninger oprettede i 1919 Landbrugsrådet som repræsentationsorgan, og det fik en ledende rolle i tredivernes landbrugsordninger ([note 99](#)).

Den danske stat oprettede 1932 en valutacentral for at styre udenrigshandelen gennem tosidige aftaler med handelspartnerne. Indenfor landbrugsområdet oprettedes såkaldte eksportudvalg med deltagelse af landbrugsorganisationerne. I 1939 blev disse statslige udvalg ophævet, og i stedet fik andelsorganisationerne et lovfæstet eksportmonopol. Denne monopolstilling blev med tiden udsat for skarp kritik, men varede ved til 1950. Fra 1950 opbyggede landbrugsorganisationerne deres egne eksportkanaler, som imidlertid fik tildelt de midler, som var opsamlet under de gamle, lovfæstede eksportudvalg ([note 100](#)).

Landbrugsorganisationernes interesse i at kunne styre markedet synes vel klar nok: det er i enhver interesse at søge at undgå konkurrence for sit eget vedkommende. I 1930-erne var der bundpriser på verdensmarkedet, og landbruget havde derfor god brug for stabile priser på hjemmemarkedet. Statsmagten havde andre grunde: Landbruget var det vigtigste eksporterhverv, og stabilisering af priserne kunne fastholde beskæftigelsen i

landbruget i en tid med massearbejdsløshed i byerne. Dette skete på et tidspunkt, hvor fri bevægelighed for varer og kapital var klart ude af stand til at opfylde den neoklassiske antagelse om at det økonomiske system af sig selv etablerer balance med fuld ressourceudnyttelse ([note 101](#)).

Da det internationale marked for landbrugsvarer blev alvorligt svækket i efterkrigstiden, lykkedes det efter en leveringsstrejke landbrugets organisationer at gennemtvinge en hjemmemarkedsaftale, hvorved de danske forbrugere kom til at betale højere priser for danske landbrugsvarer end andre landes forbrugere, og de danske forbrugere kom på denne måde til at understøtte eksporten ([note 102](#)).

Det er et åbent spørgsmål, om de midler, der ligger i de 14 landbrugsfonde er offentlige midler eller ejet af organisationerne. Landbrugsministeriet svarede i 1985 rigsrevisorerne, at kontrollen med de 14 landbrugsfondes udbetalinger var sikret ved at ministeriet havde godkendt fondenes vedtægter, da de i sin tid blev oprettet — og i øvrigt betragter Landbrugsministeriet disse midler som tilhørende landbrugets organisationer. Fondenes aktivmasse var i 1985 1.3 milliarder kr., og de administreres af landbrugsorganisationerne. Landbrugsrådet får omkring 30 mill. kr. pr. år fra disse fonde, og Børsens Nyhedsmagasin mener at vide, at det indirekte er en endnu større del af rådets udgifter på 50 mill. kr. pr. år, der dækkes af disse lovfæstede landbrugsfonde ([note 103](#)).

I 1973 blev Danmark medlem af EF, bl.a. begrundet i den store fordel, som dansk landbrug ville kunne få ved adgang til hele EF-markedet som en art udvidet hjemmemarked. Landbrugsministeriet måtte oprette et EF-direktorat og udvide departementet for at kunne administrere EFs støtteordninger, for EF anerkendte ikke, at støtteordningerne kunne formidles gennem de generelle interesseorganisationer. Landbrugsorganisationerne fik dog indsigt i administration og lovgivningsarbejde gennem deltagelse i rådgivende udvalg ([note 104](#)).

Mejeriorganisationerne var de eneste, som det lykkedes at fortsætte den organisationsbaserede administration af landbrugsordningerne. Danske Mejeriers Fællesorganisation (Mejericontoret) administrerer på landbrugsministeriets vegne EFs mælkeordninger med intervention af smør og skummetmælkspulver og udbetaling af støtte til returnmælk, alt for at sikre, at priserne holdes inden for de fastsatte grænser. Der har været nogen debat om, hvorvidt Fællesorganisationens administration var offentlig eller privat:

Da Mejeriselskabet Danmark nåede op over 50% af den leverede mælk i Danmark, opnåede selskabet også 6 ud af 11 pladser i Mejeriernes Fællesorganisations bestyrelse. Det rejste protester fra politisk hold over, at et enkelt mejeriselskab fremtidig skulle kunne bestemme over sine egne og hele branchens økonomiske betingelser.

I Børsens artikel "Mejerierne kan miste fordeling af EF-mia." er der lejlighed til at se flere holdninger til hvor styringen skal placeres, og som Hernes anfører, er det netop muligt at iagttage den faktiske fordeling mellem forskellige styringssystemer, når der er nogen, der klager over dem ([note 105](#)).

"I mejerikredse er det en udbredt opfattelse, at landbrugsministeriet i virkeligheden er ude på at få nye arbejdsopgaver, efter at specielt miljøministeriet og miljøstyrelsen har overtaget flere af de opgaver, som landbrugsministeriet før udførte".

"Kilder i mejeribrugget siger til Børsen, at når Mejerikontoret i Århus oven i købet har høstet ros fra landbrugsminister Britta Schall Holberg for sin administration af det danske mælkekvote-system, bør kontoret også overlades administrationen af mælkeophørsordningen, når den er indført". ([Børsen 18-7-1986](#))

Formanden for Mejeriernes Fællesorganisation fører ideologiske argumenter i marken mod det, som han anser for at være statsliggørelse af noget privat:

" Man vil tilrane sig den administration og åbenbart arbejde sammen med mejeribrugget på en anden måde end hidtil. Men skulle vi mod forventning blive sorteper i det spil, vil det være paradoksalt af en borgerlig regering, at den med den ene hånd vil privatisere, men med den anden hånd gør det stik modsatte, siger gdr. Thomas Jørgensen, Mejeriernes Fællesorganisation". ([Børsen 18-7-1986](#))

Hvad er privat, og hvad er offentligt, når staten og organisationerne sammen regulerer markedet? Thomas Jørgensen ønsker, at administrationen af EF-ordningerne forbliver i Mejerikontorets regi og ikke "statsliggøres". Herved benytter han liberalistisk ideologi i en sammenhæng, hvor den er helt ude af overensstemmelse med den virkelige situation. For i sin liberalistiske model ønskede Adam Smith jo ikke nogen form for statslig accept af laug og andre slags brancheorganisationer ([se ovenfor](#)), og staten skulle koncentrere sig om alene at opretholde konkurrencen. Det arbejde, som Mejerikontoret udfører for det offentlige er i sit væsen blandingsøkonomisk, og så længe arbejdet foregår i samarbejde mellem interesseorganisationerne og statsmagten, kan man ikke tale om at noget er privat eller offentligt i højere eller lavere grad.

Det økonomiske system producerer grupper med modstridende interesser, og systemet fordeler kontrol over sin egen udvikling mellem disse grupper. Derfor er det i Fællesorganisationens interesse fortsat at stå for informationsformidling og administration af mælkeordningerne. For nuværende gør det landbrugsministeriets EF-direktorat afhængig af organisationens oplysninger, og det har også betydning for mælkeproducenternes stilling på længere sigt. Det kan forklares, men forklaringen må ske i en ideologisk ramme, som i modsætning til Adam Smiths model legitimerer samarbejdet mellem erhvervslivet og det offentlige. For at ideologien kan fungere, må der være en vis overensstemmelse mellem den oplevede virkelighed og det, man kan tolke gennem den ideologisk formede forståelse. Ellers bliver det jo illegitimt at handle, som man gør.

3.2.3 Danmark og den fælles landbrugspolitik i EF

Den fælles landbrugspolitik i EF erklærer sig som meget markeds- og produktionsorienteret. Da landbrugspolitikken skulle udmøntes i årene efter Romtraktatens indgåelse 1957, indførte EF en interventionsordning, der for mælkenes vedkommende består i interventionskøb af skummetmælkspulver og smør og støtte til

privat oplagring. Desuden forhindrer ordningen prisfald ved tilskud til eksport ud af EF, og der ydes særlig støtte til salg af skummetmælk til opfodring mm.

Trods EF-traktatens hensigtserklæring om at fremme "den bedst mulige anvendelse af produktionsfaktorerne", er hovedmålet dog nok snarere et ønske om at støtte landbrugernes indkomster ved hjælp af høje producentpriser, altså ikke ved 'deficiency payments' ([note 106](#)). For at holde prisniveauet oppe bliver importerede mælkeprodukter pålagt importafgifter. Afgifternes højde fastsættes sådan, at prisen på importerede produkter kommer på højde med EF-maksimalprisen (den retningsgivende pris). Heri består princippet om fællesskabspræference. Til eksport ud af EF ydes eksport-restitutioner, hvis verdensmarkedsprisen er lavere end EF-prisen. Restitutionerne fastsættes af EF-kommissionen og er forskellige alt efter aftagerland afhængigt af hvordan kommissionen vurderer markedssituationen. Markedsordningerne for landbruget finansieres gennem EFs landbrugsfond FEOGA. Fonden får sine indtægter fra medlemsstaternes tilskud og fra importafgifter.

Lige siden starten af landbrugsordningerne har EF fastsat høje priser på mælk, korn og andre landbrugsvarer. Det har givet problemer med overskudsproduktion siden begyndelsen af 1970-erne, da EF blev selvforsynende med de fleste landbrugsvarer. Tidligere gav de høje priser EF et velkomment tilskud til landbrugspolitikken i form af indtægter fra importafgifter, men de høje og stabile priser gav anledning til en helt uventet produktionsstigning, og EFs garanti for afsætning til priser højere end verdensmarkedets er blevet en meget dyr foranstaltning.

For at begrænse de store udgifter til regulering af markedet blev der i 1984 indført kvotering af mælk. Det skete på en måde, så der principielt stadig er uhindret bevægelighed for mælkeprodukter i EF, men det enkelte mejeri eller den enkelte producent skal betale en høj afgift på den del af produktionen, som overstiger den tildelte kvote ([note 107](#)).

år:	1974	1980	1981	1982	1983	1984	1985
procent:	101	116	115	118	123	120	118

Tabel 3: Selvforsyning med mælkefedt i EF 1980-1985, produktion udtrykt som procent af forbruget. Kilde: [Landøkonomisk Oversigt 1982-1986](#) incl.

Kvoterne skulle i først omgang sættes ned med 3% om året, hvilket ikke var tilstrækkeligt til at nå markedsligevægt (se [tabel 2](#) og tabel 3). Derfor er ordningerne senere blevet forstærket af en kvoteopkøbsordning, hvorefter EF betaler landbrugerne for ikke at levere mælk, og kvoterne er blevet yderligere beskåret.

De danske mejerier fandt sammen om at lave et fælles kvoteområde, så det kom til at omfatte landets samlede produktion. Da landets samlede kvote i 1985 blev overskredet med en beskedne mængde, var det således af alle danske mælkeproducenter kun dem, der havde leveret mere end 134% af deres tildelte kvote, som kom til at betale strafafgift til EF. Denne måde at administrere kvoteordningen på er kun blevet taget i brug i Danmark. Den blev godkendt af det danske landbrugsministerium, men har vakt nogen surhed hos

EF-kommissionen og andre EF-landes regeringer, fordi den samlede danske mælk kvote på denne måde er blevet udnyttet til sidste dråbe ([note 108](#)).

Danmark kom med i EF i 1972, blandt andet på grund af de gunstige udsigter for landbrugets afsætningsmuligheder indenfor Fællesmarkedet. Ved at komme indenfor EFs (udadtil protektionistiske) toldmure, kunne dansk landbrug få en principielt ligeberettiget adgangsmulighed til alle medlemslandes markeder ([note 109](#)).

For store dele af markedspolitikken har den danske stat afgivet sin suverænitet til EFs organer. Statens magt er således uddelegeret til en overstat. Det har givet den danske stat mulighed for i endnu højere grad end tidligere at varetage interesser for de danske eksportører af landbrugsvarer. I den liberalistiske model var det statens opgave at opretholde konkurrencen og så lade de atomiserede aktører nyde godt af samme konkurrence. Den danske stat overlader det imidlertid til EF at opretholde konkurrencen og koncentrerer sin egen indsats om at give danske eksportører politisk og økonomisk opbakning. Den danske stat handler således merkantilistisk efter sin egeninteresse i en stor landbrugseksport uden at bruge mange kræfter på at støtte det sammenhold, som er en nødvendighed for at det fælles EF-marked kan bevares som et fællesgode for alle aktører i fællesskabet.

Ved nærmere at undersøge de to sidst afgivne betænkninger om dansk landbrugspolitik fra 1977 og 1983 viser denne ensidige interesse sig tydeligt ([note 110](#)).

"Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik" fik i 1975 til opgave at analysere dansk landbrugs produktions- og afsætningsmønster, herunder forudsætningerne for og konsekvenserne af en ekspansion af den animalske produktion. Baggrunden var, at især mælkeproduktionen syntes stagnerende, samtidig med at den overordnede perspektivplan-redegørelse PP II regnede med en stigning på 3% om året i den animalske produktion i Danmark. Det landbrugspolitiske udvalg skønnede, at der ville komme en forbrugsstigning i EF ([note 111](#)).

Og resten af betænkningens indledning er en sand balanceakt, der skal markere, hvad der er i dansk interesse, uden at udvalget dog vil risikere at blive beskyldt for at overbelaste det fælles EF-marked:

"Såfremt det er muligt at virkeliggøre en øget animalsk produktion, vil blot få procents stigning medføre en betydelig nettovalutaindtjening, da merproduktionen fuldt ud må forventes at blive eksporteret. Det vil tillige have mærkbare beskæftigelsesmæssige konsekvenser .

Udvalget finder, at en målsætning om øget dansk landbrugsproduktion ikke er i strid med bestræbelserne inden for EF's landbrugspolitik for en begrænsning af produktionsstigningerne for visse produkter. Baggrunden for denne opfattelse er, at den overordnede målsætning for EF's landbrugspolitik er baseret på, at landbrugsproduktionen skal foregå under så optimale forhold som muligt. Dette må på længere sigt betyde en ændring af den nuværende geografiske fordeling af

EF's landbrugsproduktion, således at der vil ske en vis nedtrapning i de landbrugsmæssigt set ugunstigt stillede områder.

Udvalget har i denne forbindelse lagt vægt på, at Danmark har strukturelle og historisk betingede forudsætninger for en rationel og effektiv landbrugsproduktion. En yderligere udvikling af dansk landbrug vil derfor være i overensstemmelse med de overordnede mål for EF's landbrugspolitik, når man tager de relativt begrænsede produktionsandele for den danske landbrugsproduktion i det samlede EF i betragtning". ([Betænkning nr. 795 1977](#), s. 9)

Opkøb af overskudsproduktion påhviler EF som helhed, dvs. også varer, der ikke umiddelbart kommer til nytte i form af forbrug, giver det enkelte medlemsland en valutaindtægt. De danske landbrugsprodukter kan på grund af EF-princippet om fri bevægelighed fortrænge andre landes produkter. Når EFs medlemsstater handler efter deres egeninteresse og kun ser på hvordan de kan udnytte EFs markedsmekanismer til deres egne producenters fordel, så er det en sådan overbelastning af markedsmekanismen, som Fred Hirsch omtaler [ovenfor](#). Den betænkning, som i årene 1977-1983 udtrykte den danske landbrugspolitik, stiller ingen krav til aktørernes (og den danske stats egen) moral. Det var en hård belastning af EFs markedsmekanisme og den politiske funktion, der er beregnet på at regulere og supplere den.

Udviklingen kom ikke til at gå, sådan som PP II og landbrugsbetænkningen havde forventet. I perioden 1978-1981 steg landbrugets udgifter til råvarer betydeligt hurtigere end indtægterne, og fra 1979 faldt landbrugsejendommene i pris. Det gav anledning til en mængde tvangsauktioner og kun en beskedent stigning i den animalske produktion ([note 112](#)). I 1983 kom der en ny landbrugsbetænkning, og her var der kommet andre hensyn med, bl.a. erkendte det ny udvalg, at produktionsstigninger inden for EF bidrager til at sprænge EF's politisk fastsatte finansieringsrammer ([note 113](#)).

Den danske indstilling til EFs landbrugspolitik er fortsat, at staten ønsker uhindret konkurrence på EF-markedet, fordi det er til fordel for de danske producenter. Om dette siger kontorchef i Landbrugsministeriet Lars Hoelgaard i [organisationsinterview](#) nr. 3:

"Selvfølgelig går vi ind for frihandel i EF, fordi det kan betale sig for Danmark. Hvorfor skulle vi ellers gøre det?"

Danmark har interesse i store overførsler i landbrugspolitikken gennem højt prisniveau og eksportrestitutioner. Derfor lægger vi vægt på frihandel, og der er ikke noget dansk ønske om omlægning af politikken i en mere social retning. Dette ønske deler vi med Irland, Storbritannien, Holland og Frankrig.

Den tyske holdning er, at siden EF er selvforsynende, må vi indføre kvoter på alle områder og sikre landmændene indkomster, om nødvendigt gennem deficiency payments. Vesttyskerne har ikke længere nogen interesse i at støtte frihandel mellem EF-landene eller på verdensmarkedet. De tyske skatteydere vil ikke længere betale omkostningerne.

Hvad er egentlig landbrugspolitikens rationale? EFs problem i dag er at selvforsyningsgraden er steget til over 100. Tidligere betalte forbrugerne over priserne, nu betaler de også over skatten. Der er grænser for budgettet, så den nuværende politik går ikke i længden. Nu kan vi først opleve en afsvækkelse af interventionen, .. (derefter) kan vi vente faldende priser, .. måske kvotering af flere varer og begrænsning af ressourceforbruget".

Producentmarkedet for mælk har udviklet sig til et forhandlingsmarked, hvor staten, EF og organisationerne har overtaget markedskræfternes magt over markedet. Mælkeproducenterne har opnået en højere grad af økonomisk sikkerhed, for staten og EF beskytter producenterne mod den markedsafmagt, som ville være følgen af producenternes konkurrence på et marked styret udelukkende af markedskræfterne. Herved er producenternes afmagt dog blevet afløst af statens og EFs afmagt, for det er ikke ligetil at styre dette marked. Mere herom i det følgende kapitel.

4 Afslutning

4.1 Konklusion på undersøgelsen

I landbrugernes selvforståelse spiller markedskræfterne en stor rolle ved styring af pris og mængde for landbrugsproduktionen. Ved at hverken statsmagten eller store, private firmaer har kunnet bestemme, har landbrugerne haft mulighed for selv at afgøre hvad de ville producere og hvordan. Men producenternes selvstændighed er begrænset: Markedet for mælk er stærkt påvirket af politisk styring, og foruden staten og EF har producentejede mejeriselskaber stor indflydelse på producenternes afsætningsvilkår.

Grøntsagsproducenternes selvstændighed er ikke i samme grad indskrænket af statsmagtens politiske markedsstyring. De producenter, der er medlemmer af GASA, oplever afmagt ved auktionssalget, hvor mængder og priser svinger kraftigt. Andre producenter har indgået tæt samarbejde med FDB med fastlæggelse af mængder og priser.

Staten og EF går ind og handler både på og med markedet for de fleste landbrugsvarer. Den almindeligt benyttede neoklassiske økonomiske teori tager i almindelighed sit udgangspunkt i et privat marked med fuldkommen konkurrence — med henvisning til Adam Smiths anbefalinger. Det, at statsmagten både laver reglerne og handler på markedet, skaber en betydelig frustration blandt de aktører, som ønsker at være selvstændige og uafhængige, men som for at forblive selvstændige gør sig afhængige af erhvervsstøtte og markedsstyring ([jf. ovenfor](#)).

Den danske stat støtter danske producenter i sin landbrugsmarkedspolitik for at gavne det danske samfunds økonomi af samme grund, som da staterne på merkantilistisk vis støttede erhvervslivet i 1700-tallets Europa. Den nye støtte foregår ved at staten påvirker produktion og eksport gennem markedsmekanismen, noget som kan kaldes neo-merkantilisme. Gennem denne måde at støtte erhvervslivet på håber staten at producenterne bliver bedre i stand til at klare sig i international handel på markedsvilkår ([note 114](#)).

EF garanterer høje produktpriser for gennem markedet at yde indkomststøtte til medlemslandenes landbrugere, Samtidig fører Danmark og de andre medlemslande landbrugspolitik hver for sig med støtte til det enkelte lands producenter. Den høje pris skaber produktion der ikke kan sælges til forbrug, og den fri bevægelighed internt på EF-markedet gør det umuligt at konstatere, hvem der "er skyld i" overskudsproduktionen. Denne sammenblanding af frihandelsideologi og medlemsstaternes interessekamp overbelaster markedsmekanismen og de politiske funktioner, der skal regulere og supplere den. Problemet kan kun løses ved at begrænse medlemslandenes mulighed for at føre deres landbrugspolitik, eller ved at begrænse den fri bevægelighed på markedet. Kvotesystemet for mælk er en begyndelse til det sidste.

Det ser, paradoksalt nok, ud som om EFs bestræbelser for at sikre landbrugernes indkomst gennem en høj markedspris har givet det sikkerhedsmæssige grundlag for en mekanisering, der trænger landbrugerne selv ud af erhvervet. Hvis formålet har været at øge den generelle arbejdsproduktivitet og ressourceudnyttelse, må EFs politik siges at være lykkedes. Men for landbrugerne er det ikke til ublandet fornøjelse, at mekanisering øger arbejdsproduktiviteten. Det er, en gave som er svær ikke at tage imod, men den forøgede produktivitet, der er en følge af afsætningssikkerhed og mekanisering, giver også en for landbrugerne uønsket konsekvens: der bliver mindre behov for arbejdskraft, og landbrugerne trænger herved hinanden ud af erhvervet.

Når de danske landbrugere i dag konkurrerer, så sker det på effektiv udnyttelse af mekanisering og på etablering med lave omkostninger. Alle landbrugere opnår nogenlunde ens afsætningsbetingelser og -priser for deres produkter takket være den regulering som staten, EF og landbrugets egne organisationer foretager med tilnærmelsesvis lige vilkår for alle producenter. Derved har de sikret sig mod den afmagtssituation, som fuldkommen konkurrence på et atomiseret marked ville hensætte de enkelte producenter i.

Det at besidde og drive et landbrug betragtes af mange landbrugere som et gode i sig selv. Dette gode har det særlige kendetegn, at det har et stort positionelt indhold. Fred

Hirsch finder [ovenfor](#), at hvis udbuddet af positionelle goder ligger fast, mens udbuddet af materielle goder vokser, vil de positionelle goders pris stige, udtrykt i materielle goder. Da bestanden af "overlevelsesdygtige" landbrug ikke er konstant, men derimod faldende, vil denne tendens til prisstigning styrkes. Styring ved hjælp af markeds kræfterne kan ikke afværge effekten, så udviklingen vil rejse krav om yderligere politisk styring af landbruget:

"Den del af feltet for livsudfoldelse, hvor individuel stræben fører til harmoni indskrænkes, og næringsfrihed og konkurrence vil under sådanne betingelser føre til, at alle ødelægger betingelserne for hinanden". ([Hernes 1978](#) s. 221, [længere citat ovenfor](#))

Den danske stats og EFs bestræbelser på gennem markedet at sikre landbrugerne en høj indkomst giver anledning til en øget positionel konkurrence. Det gavner de landbrugere, der sælger deres landbrugsejendom, og de ikke-landbrugere, der forsyner landbrugssektoren med mekanisering og andet kapitaludstyr. For de landbrugere, der forbliver i erhvervet, ser konkurrencemulighederne derimod nærmest ud som baglæns løb på stedet. Den enkelte landbruger søger at producere sig ud af krisen. Da alle landbrugere forsøger på dette, bliver resultatet faldende produktpriser eller produktion som ikke kan sælges til forbrug. Denne markedsafmagt, der er resultatet af den positionelle konkurrence om overlevelse, søger det politiske system at afhjælpe med stadigt mere bureaukratisk styring. Bureaukraterne savner imidlertid administrative retningslinjer og legitimation, for ideologisk set har markeds kræfternes styring af markedet stadig forrang, selv om markeds kræfterne er ude af stand til at løse styringsproblemerne alene.

4.1.1 Bedømmelse af de anvendte teoris gyldighed

[Ovenfor](#) opstiller Gudmund Hernes en generel analysemetode for videnskabeligt arbejde, en metode der kræver

- gyldige (eller rimelige) forudsætninger,
- logiske og konsistente slutninger,
- sammenligning med virkelighedens verden, og
- vurdering af slutningernes gyldighed.

Dette krav om falsificérbarhed må sammenknyttes med et krav om slutningernes (teoriens) evne til at reflektere sig selv, sine interesser og forudsætninger (jf. [ovenfor](#)).

For at kunne sammenligne neoklassisk og institutionel økonomis gyldighed og egnethed, så lad os se på aktørernes ønske om økonomisk sikkerhed, sammenholdt med teoriernes forudsætninger:

På grøntsagsmarkedet er der en for landbrugsproduktion relativt stor bevægelighed — små anlægsinvesteringer i de enkelte afgrøder, kort produktionstid og hurtig omsætning.

Alligevel passer neoklassisk økonomis forudsætninger ikke godt til grøntsagsproducenternes virkelighed. De oplever en stor usikkerhed, både hvad angår de mængder, de kan producere, de mængder, de kan afsætte og de priser, de vil kunne opnå. Uvisheden om prisen varer endda ved efter høsttidspunktet. En afgrøde som blomkål skal høstes til en bestemt tid og kan kun vanskeligt opbevares. Den kan altså ikke holdes tilbage fra markedet trods svigtende priser. Og producent nr. 2 tabte på sine jordbær — noget han først kunne konstatere, da de var solgt.

Grøntsagsmarkedet er i udvikling, og salget flytter fra de mindre, selvstændige grønthandlere til ferskvareafdelinger i de store supermarkeder. Ingen ved, hvor stor supermarkedernes andel vil blive, og ingen ved hvor givtige FDBs terminaler er på længere sigt.

Produktion af mælk kræver sikkerhed for afsætning på langt sigt. Landbrugernes løsning på dette problem har dels været at etablere landbrugsstyret opkøb og forarbejdning i andelsmejerier, dels at gå i samarbejde med statsmagten. Fra statens side har mælkeproducenterne opnået politisk forhandlingsstøtte, hjemmemarkedsordninger og indirekte eksportstøtte. Da Danmark kom med i EF (af hensyn til landbruget) blev sikkerheden yderligere befæstet gennem en ordning, der principielt garanterer afsætning til fast pris uanset produceret mængde.

Meget tyder på at landbrugernes stadigt mere begrænsede indflydelse på egne vilkår skyldes deres stræben efter økonomisk sikkerhed, en stræben, der dels tager udtryk som landbrugs-intern organisation af markedet, dels som samarbejde med det offentlige. F.eks. er flertallet af mejeriselskaber formelt ejet og styret af mælkeproducenterne, men i stedet for at varetage enkeltmedlemmernes interesse kan disse mejeriselskaber begynde at varetage egne interesser, noget som ikke nødvendigvis er det samme. På tilsvarende måde tenderer de mange offentlige støtteforanstaltninger og den offentlige påvirkning af landbrugsvaremarkedet til at unddrage producenterne al indflydelse på markedet, også selv om landbruget formelt er en privat sektor.

Neoklassisk teori betragter ikke sikkerhed for afsætning som en kvalitet, men som noget, der skader ved at nedsætte markedets mobilitet. I det neoklassiske system af forudsætninger er usikkerheden ikke til skade, for hvis noget viser sig mindre gunstigt, så kan aktørerne omgående skifte til den produktion eller afsætningskanal, som er mest gunstig. Desuden anerkender neoklassisk teori ikke statens handling på markedet (f.eks. påvirkning som faste priser eller intervention). Teorien indskrænker sig til at anbefale det ikke-politiske styrede marked.

Institutionel økonomisk teori har videre rammer, og denne teori kan derfor behandle den ovenfor nævnte offentlige påvirkning af markedet og forklare den som dels økonomisk, dels politisk betinget adfærd.

Den institutionelle teoris opdeling mellem markeds kræfter, statsmagt og organisationer kan forklare en del af hvad der foregår på markedet for landbrugsvarer. Der er undersøgt to forskellige markeder: For det første grøntsagsmarkedet, som er præget af store omskiftelser og påvirkning fra markeds kræfter, nogle store, producentejede

markedsføringselskaber, nogle store grossister og FDB. For det andet er undersøgt mælkemarkedet, som er præget af en kraftig offentlig påvirkning gennem EFs markedsordninger og af styring fra nogle få, meget store producentejede mejeriselskaber.

Institutionel teori har ikke de samme stramme krav til forudsætninger som neoklassisk teori, og institutionel teori må derfor siges i højere grad end neoklassisk teori at bygge på logiske og konsistente slutninger, jf. Hernes' krav ovenfor ([note 115](#)).

Det er væsentligt, at den teoretiske beskrivelse er overskuelig, og her har neoklassisk teori måske et fortrin frem for institutionel teori. Formålet med at anvende teorier i videnskabeligt arbejde er som nævnt [ovenfor](#) s. 12 at reducere den erkendte del af virkeligheden og derefter at bygge modeller op, modeller, der kan bruges til en forståelse af den totale virkelighed. Ved at institutionel teori kan rumme alle tænkelige institutionelle forhold, risikerer man en diffus analyse, fordi der er så mange forhold der kan tages i betragtning.

Hvordan så med opfyldelse af kravet om refleksion? Trods det, at neoklassisk teoris mange forudsætninger mangler at blive opfyldt, så nyder opfattelsen af det ikke-politisk styrede markeds evne til at finde en sand pris og den mængde, der er behov for, stadig høj status. Ideen om det ikke-politisk styrede marked er i virkeligheden en ideologi, der giver retningslinjer og legitimation for samfundsmæssig handlen. Med sine matematiske beregninger kan neoklassisk økonomi på et tilsyneladende neutralt grundlag komme med politiske handlingsanvisninger. Problemet med denne opfattelse er, at bag den formelagtige økonomiske forståelse gemmer der sig sociale relationer, hvis sociale værdier og normer får menneskene til at handle på tværs af de enkle formler.

Heri ligger den anden væsentlige indvending mod neoklassisk teoris gyldighed til videnskabeligt arbejde. Det neoklassiske udgangspunkt tager Adam Smiths mange betingelser til sig og gør uden videre hans anbefalinger til et almentgyldigt udgangspunkt for analyse. Adam Smith opererede med en statsmagt, der skulle opretholde konkurrencen på markedet, men neoklassikerne undgår overhovedet at inddrage staten i markedets funktion (jf. s. 18 og s. 38). Markedets afgørelser bliver gjort til den højeste dommer for politikken, og markedets afgørelser er tilsyneladende politisk neutrale. Ved at neoklassisk teoris ønske om afpolitiserings er underforstået, evner teorien ikke at reflektere sine egne interesser.

Institutionel teori er formuleret af Gudmund Hernes som en kritik af den bestående, neoklassiske teori. Som man kan forvente, forholder alternativet sig bevidst om sine egne, alternative forudsætninger. Hernes lægger f.eks. vægt på, — at systemet er under konstant forandring, — at det ikke ligger fast, hvad der er ressourcer, — at systemet ikke kan forventes at være i balance, og — at der kan forventes virkninger, som forandrer årsag over tiden ([jf. ovenfor](#)).

Det er muligt, at også den institutionelle teori rummer ureflekterede interesser. F.eks. kan man tænke sig, at de bureaukratiske lag i statsadministration og organisationer i denne teori ser en anerkendelse og accept af deres arbejde, et arbejde som har været usynligt under det neoklassiske herredømme.

Alt i alt lader institutionel teori dog til at være langt mere anvendelig end neoklassisk teori til økonomisk analyse. Institutionel teori kan vise sig at blive et nyttigt redskab på alle de områder, hvor det offentlige har interesse i det økonomiske liv — dvs. på alle områder.

4.1.2 Kan det nu betale sig?

Markedsmekanismen har mange funktioner: den kan stimulere til nyskabelser, afprøve alternativer og vise ny ideers overlevelsessevne ([jf. ovenfor](#)). Men markedet kan ikke fungere alene ved markedskræfternes styring.

Med de økonomiske redskaber, som ve kender, er det en næsten umulig opgave at sætte grænserne mellem statsmagtens, organisationernes og markedskræfternes indflydelsesområder — hvis det vel at mærke skal være grænser, som alle finder rimelige. Der findes ingen måder at vurdere produktiviteten for ansatte i servicesektoren, og det er endnu umuligt at vurdere forskellen mellem privat og offentligt ansattes værd.

"Der vil blive stillet spørgsmål om, hvad der er kriteriet for samfundsmæssig ligevægt — hvornår vi kan regne med, at der er opnået ligevægt mellem behovsdækningen i den private og i den offentlige sektor. Svaret er, at sådanne kriterier kan ikke opstilles, for der findes ingen". (John K. [Galbraith 1961](#) s. 258)

På tilsvarende måde er det meget vanskeligt at forudsige den samfundsmæssige rentabilitet af alternative nationaløkonomiske valgmuligheder. Kan det betale sig for samfundet fortsat at støtte landbrugsproduktionen? Hvad er alternativerne? Ingen kan i alvor kræve, at statsmagten skulle afholde sig fra enhver indblanding i landbruget, og ingen er i stand til at forklare, hvordan det i givet fald skulle kunne lade sig gøre, nu hvor staten og EF er dybt involveret i landbrugsproduktionen.

5 Forord, noter m.v.

5.1 Forord

Denne hovedopgave i faget markedsøkonomi ved KVL handler om politiseringen af landbrugets forhold og herunder specielt betydningen for markedet for landbrugsvarer. Landbruget er ikke mere noget liberalt erhverv i Danmark. Dets forhold bliver i stigende grad reguleret af planlægning og samarbejde mellem landbrugere, landbrugsorganisationer, staten og EF.

Neoklassisk teori forudsætter, at produktion og handel sker i et liberalt, ikke-politiseret miljø, og derfor gør den skete politisering neoklassisk teori mindre anvendelig. I stedet har jeg valgt at afprøve Gudmund Hernes' institutionelle økonomiske teori, der deler magten over markedet mellem tre parter: stat, organisationer og markedskræfter. Herved bliver det muligt at analysere økonomiske aktørers ophævelse af markedet ved monopol, og man kan også begynde at undersøge de store blandingsøkonomiske områder af dansk landbrugs forhold. Et særligt tydeligt eksempel på samarbejde mellem private aktører og

det offentlige er de danske landbrugsorganisationers og statens samarbejde om EF-markedet.

Der er en snæver sammenhæng mellem hvad man kan erkende, og hvad man er i stand til at forklare teoretisk, og jeg må indrømme, at der er en vis overensstemmelse mellem min egen opfattelse og Hernes' institutionelle økonomiske teori. Jeg håber, at mine egne holdninger er tilstrækkeligt klart udtrykt til at andre kan få udbytte af teorien og opgaven, uanset om de er enige med mig eller ej.

Mens jeg har skrevet denne hovedopgave, har jeg været på to ophold på i alt syv måneder i Ungarn. Det blev gjort muligt af et stipendium fra den ungarske stat ifølge den dansk-ungarske kulturaftale, hvilket jeg er meget taknemlig for. Oprindeligt var det min plan at skrive en sammenlignende opgave om styringen af det ungarske og det danske landbrugsvaremarked, og det var med nogen ærgrelse, at jeg af hensyn til opgavens omfang måtte begrænse emnet til udelukkende at være det danske markeds forhold. Selv om denne opgave altså ikke kom til at handle om Ungarn, har jeg alligevel haft meget nytte af opholdet, specielt af besøg og diskussioner med landbrugssociologen Pál Juhász fra det kooperative forskningsinstitut i Budapest.

Desuden er jeg meget taknemlig for stadige råd og vejledning fra min lærer i faget markedsøkonomi, lektor Christian Jørgensen, Økonomisk Institut, KVL, og for en afsluttende kritik af manuskriptet fra forskningsleder, lektor Torben Bager og geograf Villy Søgaard, begge Institut for Samfunds- og Erhvervsudvikling, Sydjysk Universitetscenter. Tak til Jørgen Ole Bærenholdt for mange nyttige diskussioner om metode.

I opgaven har jeg valgt at oversætte de vigtigste fremmedsprogede citater for at øge læseligheden. Citaternes oprindelige ordlyd kan ses i bilag A.

Kolding i marts 1987

Ebbe Munk

5.2 Noter

1. Gudmund [Hernes \(red.\) 1978](#): "Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon", Universitetsforlaget, Bergen, Kap. 10 (s. 196-242), og [Berrefjord og Hernes 1978](#) fra samme bog. Også det idet følgende refererede bidrag fra [Heum 1978](#) stammer fra denne bog. Tildeling via markedet skal betragtes som modsætning til tildeling via politisk allokation (f.eks. det, at det på grund af en politisk beslutning er gratis at låne bøger på biblioteket). Ordene "folkestyre" og "demokratisk styre" benyttes som synonym for parlamentarisk kontrol. Den omtalte koordinering er ikke nødvendigvis frivillig, se nedenfor i delafsnittet om afgrænsning.
2. Jf. [Hernes 1978](#) s. 72.

3. Jf. [Berrefjord og Hernes 1978](#) s. 100. Det er svært at dømme om hvilken opgave landbrugsministeriet hovedsagelig varetager, og jeg ønsker her blot at gøre opmærksom på, at sagen har to sider.
4. Jf. [Hernes 1978](#) s. 196 og [Heum 1978](#) s. 165 og 176 i [Hernes \(red.\) 1978](#).
5. Jf. [Heum 1978](#) s. 166, 174 og 177.
6. Jf. [Hernes 1978](#) s. 204.
7. De omtalte teorier behandles i kapitel 2.
8. Hernes benytter f.eks. ordet s. 235: ".. at de gør 'den organiserede kapitalisme' til sitt studiefelt — altså skjæringspunktet mellem markedsadfærd, kollektiv organisering, og politiske avgørelsesprocesser".
9. Se John K. [Galbraith 1961](#): "Det rige Samfund", Gyldendal, Kbh., John K. [Galbraith 1968](#): "Det nye industrisamfund", Gyldendal, Kbh., John K. [Galbraith 1974](#): "Economics and the Public Purpose", André Deutsch, London, Joan Robinson & John Eatwell 1973: "An introduction to modern economics", McGraw-Hill, London, Gudmund [Hernes \(red.\) 1978](#): "Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon", Universitetsforlaget, Bergen.
10. Jf. [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 54.
11. Jf. [Galbraith 1968](#) s. 197 og [Hernes 1978](#) s. 78.
12. Jf. Thomas [Højrup 1983](#): "Det glemte folk", Institut for europæisk folkelivsforskning, Hørsholm, s. 534. Som et eksempel kan nævnes en enkelt sætning i Henning Otte Hansen (1986): "Anvendelse af verdensmarkedsprisen ved beregning af størrelsen på landbrugets protektionisme", [Ugeskrift for Jordbrug 1986 nr. 6](#), s. 164-168. På s. 167 nævnes, at en afvikling af dansk landbrugsstøtte ikke vil påvirke verdensmarkedspriserne. "Denne konklusion kan drages selv i den værst tænkelige situation; dvs. i det tilfælde hvor den indenlandske produktion helt ophører, og hvor verdensmarkedet er den eneste forsyningskilde". Her mærker man pludselig en hensigt, som ikke er omtalt tidligere i artiklen: et ønske om at dansk landbrugsproduktion skal fortsætte.
13. Hernes henviser til Louis Wirths forord i Karl Mannheim: "Ideology and Utopia", Hartcourt, Brace & World, Harvest Books — New York 1965.
14. Her benyttet i en udgave fra 1950: Adam Smith 1950: "An inquiry into the nature and causes of The Wealth of Nations", red. Edwin Cannan, 2 bind, Methuen & Co., London. For at kunne referere til andre udgaver er citaterne forsynet med Smiths inddeling i bog-nr., kapitel og eventuelt stykke-nr.
15. Jf. [Smith 1776](#), f.eks. i bog I kap. 10 stk I og bog II kap. 3 (1950 bind I s. 115 og s. 328) og jf. [Kindleberger 1976](#) s. 14 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#): "The

Market and the State. Essays in Honour of Adam Smith", Clarendon Press, Oxford. Også de følgende referencer til Cairncross, Black, Fleming, Giersch og Olson stammer fra denne bog.

16. Jf. [Cairncross 1976](#): "The Market and the State", s. 113-135 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), her s. 113, og jf. [Hernes 1978](#) s. 198. Smith ytrer sig stærkest imod staten f.eks. i bog IV kap. 2 (1950 bind I s. 421), hvor han er stærkt imod at nogen skal tage vare på det fælles bedste, og han klager over offentlig indblanding i investeringsbeslutninger samme sted. I bog II, kap. 3 (1950 bind I s. 328) beklager han sig over kongers og ministres forsøg på at begrænse almindelige menneskers forbrug, "They are themselves always, and without any exception, the greatest spendthrifts in the society".
17. Den beskrevne neoklassiske teori er grundlagt af Alfred Marshall med bøgerne "Pure Theory of Domestic Values", 1879, og "Principles of Economics", 1890. Kritikken er baseret på en kort gennemgang af en nyere, neoklassisk lærebog: [Lipsey & Steiner 1981](#): "Economics", 6th. ed., og på Gudmund Hernes' omtale i [Hernes \(red.\) 1978](#).
18. Jf. [Hernes 1978](#) s. 201 og 213.
19. Se kapitel 10, s. 196-242 i [Hernes \(red.\) 1978](#), specielt s. 202. Afsnittet om metode er citeret i fuld udstrækning [ovenfor](#).
20. Jf. [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 215 og [Hernes 1978](#) s. 204.
21. Thomas [Højrup 1983](#): "Det glemte folk", Institut for europæisk folkelivsforskning, Hørsholm. I noterne s. 532-534 kritiserer Højrup Socialforskningsinstituttets store projektafhandling (Erik Jørgen Hansen: "Fordeling af levevilkårene", Kbh. 1980, i 5 bind), som netop tager sit teoretiske udgangspunkt i en antagelse om at hele befolkningen har ensartede behov. Dette kalder Højrup "en metode, der på en bestemt, tilsyneladende 'videnskabelig' måde forvandler politisk-ideologiske målsætninger til såkaldte menneskelige behov" (s. 534). Desværre lader Højrup, som om den teori, han selv går ud fra, er værdifri — for at den ideologi han selv benytter kan få et skær af naturlighed.
22. Jf. Nigel [Swain 1985](#): "Collective Farms Which Work?", Cambridge University Press, Cambridge, her s. 4-5. Swain henviser til A.V. Chayanov 1966: "The Theory of Peasant Economy", Irwin, Homewood Illinois, især s. 5-6, 88-89 og 228-233. Chayanovs teori er blevet kraftigt kritiseret, men det er svært at finde en bedre, og alle iagttagere synes enige om at de nævnte økonomiske begreber behandles helt anderledes i familieøkonomien end i store kapitalistiske firmaer.
23. Jf. [Hernes 1978](#) s. 206-208. Hernes henviser her til Kenneth Arrow 1962: "Economic Welfare and the Allocation of Resources for Innovation", NBER, Rate and Direction of Economic Activity: Economic and Social Factors, Princeton University Press, Princeton.

24. Richard G. Lipsey & Peter O. Steiner 1981: "Economics", 6. udg., Harper International, New York. Det må bemærkes, at forfatterne ikke selv bruger betegnelsen "neoklassisk", men at de betragter økonomi som en enhedsvidenskab, hvor alle anvender samme forudsætninger som de selv, se f.eks. s. 47: "First, economists assume that ..", "Second, economists assume that .. "It is not a basic assumption of economics that ..".
25. Det, jeg giver Lipsey og Steiner ret i, er, at der hersker en vis intern logik i den rationalitetssammenhæng, som de benytter. Samtidig er jeg dog meget uenig i rimeligheden af de stiltiende, forudgående antagelser, de har gjort, f.eks. at økonomien er et ligevægtssystem.
26. Milton [Friedman 1972](#): "Kapitalism och frihet", Aldus/Bonniers, Stockholm. Original udgave 1962.
27. Jf. [Hernes 1978](#) s. 123.
28. Jf. [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 309, hvor forfatterne henviser til at denne betragtning først blev gjort af den neoklassiske økonom A.C. Pigou omkring år 1900: "In the Economics of Welfare, Pigou described a number of cases in which laissez-faire is not necessarily beneficial, but he treated them as exceptions to a rule which, in general, could not be questioned" (s. 47).
29. Jf. [Hernes 1978](#) s. 198 og [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 202.
30. Jf. [Cairncross 1976](#) s. 121.
31. Jf. The New Encyclopædia Britannica (1974), 15th ed., Chicago, vol. VI s. 798, og jf. [Fleming 1976](#) s. 164-165 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#).
32. Jf. [Fleming 1976](#) s. 184 i Wilson & Skinner 1976 og [Giersch 1976](#) sammesteds s. 185-186. Om neo-merkantilisme se [ovenfor](#), [Heum 1978](#) s. 166, 174 og 177, og [Cairncross 1976](#) s. 127.
33. Jf. [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 299.
34. Jf. [Hernes 1978](#) s. 211.
35. Jf. [ovenfor](#) og [Berrefjord og Hernes 1978](#) s. 94, hvor de henviser til Assar Lindbeck 1973: "Mot en merkantilistisk näringspolitik", i "Blandekonomi i förvandling", Bonniers, Stockholm.
36. Jf. [ovenfor](#) og [Heum 1978](#) s. 174.
37. Jf. [Hernes 1978](#) s. 113, afsnittet om Metodevalg ovenfor og s. 12 i Martin [Zerlang 1976](#): "Bøndernes klassekamp i Danmark", Medusa, Kbh.

38. Jf. Charles E. Lindblom 1977: "Politics and Markets. The World's Political Economic Systems", Basic Books, New York, a. 48, og Anette [Leppert-Fögen 1976](#): "Den deklasserede klasse", GMT, Grenå, s. 105.
39. Som et eksempel på et levn fra Adam Smiths retfærdighedsbegreb kan nævnes en udtalelse fra formanden for Landbrugets Fællesorganisation, gdr. Holger Johansen, der går i rette med De danske Landboforeningers opfordring til sine medlemmer om at spare på kunstgødningen: "Landmanden bruger den mængde kunstgødning, der passer til hans jord og pengepung, og det skal andre ikke blande sig i", underforstået, at det kunstgødningsforbrug, der kan betale sig privatøkonomisk for landmanden, det kan ikke være til ulempe for andre (Citeret fra [Landbrugsmagasinet 26-6-1986](#) s. 4: "Overflødig velvilje").
40. Jf. [Hernes 1978](#) s. 223, 113 og 199. S. 223 henviser Hernes til Joseph Schumpeter: "Capitalism, Socialism and Democracy", Harper, New York 1950, s. 75.
41. Jf. Gudmund [Hernes 1978](#) "Mot en institusjonell økonomi", s. 196-242 (kap. 10) i [Hernes \(red.\) 1978](#): "Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon", Universitetsforlaget, Bergen. Hernes citerer Veblen s. 223 fra artiklen "Why is Economics not an Evolutionary Science?", skrevet 1897, her fra Max Lerner (ed.): "The Portable Veblen", The Viking Press, New York 1948 s. 236.
42. Jf. [Hernes 1978](#) s. 213.
43. Jf. [Hernes 1978](#) s. 223.
44. Jf. [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 209 og [Cairncross 1976](#) s. 121 (begge refereret [ovenfor](#)).
45. Jf. [Robinson & Eatwell 1973](#) s. 209 og [Cairncross 1976](#) s. 121 (begge refereret [ovenfor](#)).
46. Jf. [Hernes 1978](#) s. 224. Bemærk, at en sådan økonomisk integration samtidig vil kræve fælles politiske mål og fælles politik.
47. Jf. [Hernes 1978](#) s. 226 og f.eks. [Landbrugsmagasinet 3-4-1986](#): "Gødningsafgift reducerer ikke kvælstofforbruget". Bemærk, at der for kvælstoffets vedkommende er tale om årsag nr. 2 nævnt [ovenfor](#): at omkostningerne ikke betales af kvælstoffets køber og sælger alene, og at omkostningerne på langt sigt er ukendte og svære at måle i penge. Se også [note 39](#).
48. Jf. [Hernes 1978](#) s. 226 og 228.
49. Jf. [Hernes 1978](#) kap. 6: "Markedet som domstol", s. 122-133.
50. Kilde: [Egne noter](#) fra Jens Thomsens forelæsninger i EF-fag, Økonomisk Institut, Københavns Universitet, efteråret 1985.

51. Dette skal ikke forstås sådan, at jeg mener at omkostningerne bliver ligeligt fordelt — der kan tværtimod være tale om at kun bedrestillede har mulighed for at undgå den fulde skattebyrde.
52. [Berlingske Tidende 1-5-1986](#), Niels Nørlund: "H.O.A. Kjeldsen er parat til at gå på barrikaderne" (om afgift på kvælstofgødning).
53. Karl Marx var opmærksom på dette, da han allerede i 1845-1846 skrev følgende: "Således som individerne udtrykker deres liv, således er de også. Hvad de er, falder altså sammen med deres produktion, både med hvad de producerer og hvordan de producerer. Hvad individerne er, afhænger således af de materielle vilkår for deres produktion". (Karl [Marx 1970](#): "Den tyske ideologi", fra "Verker i udvalg", bind 2, red. Jon Elster og Einhart Lorenz, Pax, Oslo, her fra [Hermes 1978](#) s. 61, oversat.
54. Jf. bl.a. [Berlingske Tidende 5-4-1986](#).
55. [Olson 1976](#) i en kommentar i Wilson & Skinner 1976 s. 105-109, her s. 105. Mancur Olson mener f.eks. at kunne iagttage, at i de lande, hvor interesseorganisationerne blev ødelagt eller skadet pga. totalitær undertrykkelse, besættelse eller nederlag i 2. verdenskrig, har der siden været en højere vækst end man kunne forvente — den fysiske og institutionelle skade taget i betragtning.
56. Det er en betragtelig del af landbofamiliernes husstandsindkomst, der kommer fra andre erhverv. Gennemsnittet af alle landbrugsbedrifters nettoindtægt af landbrug var i indkomståret 1985 65.093 kr. eller 44% af samlet husstandsindkomst, der udgjorde 148.719 kr. Kilde: [Landøkonomisk oversigt](#) 1986, udgivet af De danske Landboforeninger, tabel 110. Statistikken er beregnet på et repræsentativt udsnit af landbrug over 5 ha. med januarstatus.
57. Fred [Hirsch 1976](#): "Social Limits to Growth", Harvard University Press, Cambridge, s. 123. Hirsch citerer her fra Gunnar Myrdal: "The Political Element in the Development of Economic Theory", Simon and Schuster, New York 1969, s. 136, oprindeligt trykt 1928. Jf. også Marx-citatet i [note 53](#).
58. Forbrugeren er vel ikke helt ligeglad, for kvaliteten kan være bedre for varer fremstillet under ikke-industrielle forhold. Det afspejles af reklamer og varenavne i brancher, som forlængst er gennemindustrialiseret: "Marmelade fra den gamle fabrik", "Tante Karens småkager", for ikke at tale om "landæg".
59. Man skal ikke uden videre acceptere Adam Smiths nedsættende sprogbrug "rude state of society" i citatet ovenfor. Smith er en repræsentant for det, som videnskabsteoretikeren Jesper Hoffmeyer kalder for 1700-tallets universalhistorikere. Disse betragtede forskellen mellem folkeslagenes levevis og samfundsforhold som forskellige stadier af perfektion, "oprindeligt havde alle levet som de vilde, men nogle folk havde formået at avancere længere end andre, og længst af alle var de europæiske samfund nået, de havde skabt videnskab og

kunst, privatejendom og arbejdsdeling" Jesper [Hoffmeyer 1982](#): "Samfundets naturhistorie", Rosinante, Charlottenlund.

60. [Smith 1776](#) bog IV kap. 8 (1950 bind II s. 159).
61. [Hirsch 1976](#) kapitel 3 (s. 27-55) og [Hernes 1978](#) s. 219-221.
62. Man kan dog ikke se bort fra, at der også kan være status og andre tilfredsstillende sider forbundet med en lang transportvej.
63. Jf. [ovenfor](#). Thomas Højrup anslår i sin bog s. 210, at det drejer sig om 1/3 af den danske befolkning, ca. 1.5 mill. mennesker.
64. Jf. [Hirsch 1976](#) s. 48-49.
65. Trods den høje pris kan der godt ved senere salg blive tale om en form for forrentning af købsprisen via prisstigning på ejendommen, for den følgende køber er sandsynligvis også villig til at betale en høj pris for ejerskabet. Jeg kan ikke stå for fristelsen til her at fortælle en historie fra det teoretiske liv: En lærer ved Landbohøjskolen forelæste over emnet "Værdien af en landbrugsejendom". Denne værdi bestod ifølge læreren i den kapitaliserede afkastningsevne plus/minus årlige variationer og måske en vis herlighedsværdi. Så fik læreren et meget direkte spørgsmål: "Du har selv lige købt landbrugsejendom her ved København, hvordan var forholdet så mellem pris og værdi i den handel?" Læreren svarede, at den handel ikke skulle betragtes driftsøkonomisk, for ejendommen var ikke købt af erhvervsøkonomiske grunde... Det har han vel ret i, men realiteten er, at netop sådan skal man betragte hver eneste handel med landbrug, for at handelsprisen giver mening. Det er undtagelsen, hvis en landbrugsejendom kan forrente sin handelspris, jf. også [ovenfor](#) s. 24-25 om familieøkonomi.
66. Jf. [Hirsch 1976](#) s. 137-138.
67. Jesper [Hoffmeyer 1984](#): "Naturen i hovedet", Rosinante, Charlottenlund.
68. Jf. [Hirsch 1976](#) s. 12.
69. Hirsch kommenterer her især Keynes og keynesiansk politik. "Social" er oversat "samfundsmæssigt".
70. Bemærk, at denne forklaring forudsætter, at landbrugsvaremarkedet ville være i balance, hvis ikke EF greb ind.
71. Jf. [Heum 1978](#) s. 174. F.eks. taler EF-politikerne om et "frit" indre marked. Det er sandsynligvis forudsætningen om at transaktioner mellem aktørerne er uden omkostninger, der har smittet af fra neoklassisk teori. I virkeligheden vil der jo fortsat være transportomkostninger ved handel, også selv om det eventuelt lykkes at fjerne alle handelshindringer mellem landene.

72. Jf. [organisationsinterview](#) nr. 1 m. Jan Jønsson, salgsleder ved GASA Kolding, 4-8-1986.
73. [Producentinterviews](#) nr. 1 og 2. Disse og de følgende producentinterviews er ikke offentliggjort. Grøntsags- og mælkeproducenterne er udvalgt efter mit eget skøn på grundlag af oplysninger fra ansatte i GASA, Nord Grønt og to landbrugskonsulentkontorer. Der er tale om heltidsbrug, for grøntsagsproducenternes vedkommende med 12, 16, 28 og 46 ha grøntsager og med 0, 3, 4 og 7 fuldtidsansatte foruden løs medhjælp. Mælkeproducenterne har hhv. 47, 60, 65 og 90 køer. Interviewene er foretaget uden fast struktur, men således at alle er blevet spurgt om hvad de synes var vigtigt for afsætningen, hvad markedsprisen aktuelt var, og der er blevet boret særligt i sådanne forhold som for de interviewede syntes at være selvfølgelige, jf. Hernes-citateret [ovenfor](#). Producentinterviewene er foretaget i august 1986.
74. Jf. [producentinterview](#) nr. 3.
75. Jf. [organisationsinterview](#) nr. 2, [Andelsbladet nr. 18 1985 \(1\)](#), [Andelsbladet nr. 14 1986](#) og [Andelsbladet nr. 20 1986](#).
76. [Producentinterview](#) nr. 4. Producenterne nr. 3 og 4 er medlemmer af Nord Grønt.
77. Jf. [organisationsinterview](#) nr. 3
78. Jf. Odd [Gåsdal 1984](#): "Kortlægning af landbrugskooperationen. Arbejdsrapport nr. 4", Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, s. 36 og 44. Det omtalte §2-udvalg har hjemmel i lov nr. 596 af 22-12-1972 om administration af Det europæiske økonomiske Fællesskabs forordninger om markedsordninger for frugt og gartneriprodukter mv., som sidst er ændret ved lov nr. 80 af 27-2-1980.
79. Jf. Knut [Omholt 1985](#): (Landbrugskooperationen, landbrugsorganisationerne og staten) "Danmark og Norge 1930-1980, s. 74-85, her s. 81 i Torben [Bager 1985](#): "Landbrugskooperationen i Norden, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.
80. F.eks. udtaler direktøren for Københavns Engros Grønttorv, Gitte Jensen: "At det er et andelsselskab, vi administrerer, mærker man, når mange forskellige interesser skal forenes. Det kan til tider være svært at finde en fællesnævner for kommissionærerne — der sælger for flere gartnere — for købere, for importører og for eksportører, hvis interesser alle sammen på en eller anden måde skal ind under én hat" ([Andelsbladet nr. 18 1985 \(2\)](#): "Effektivitet er hele tiden kodeordet").
81. Jf. [Andelsbladet nr. 18 1985 \(1\)](#) og [Andelsbladet nr. 20 1986](#).
82. Tallene gælder udgangen af 1986, de er oplyst af pressechef i MD Poul Hvid.

83. Ifølge [Landøkonomisk Oversigt](#) 1986, udgivet af De danske Landboforeninger, tabel 109, fremgår, at 97% af kørerne står på de 48% af landbrugsbedrifterne, der har et "beregnet normalarbejdsbehov" på mere end 1800 timer pr. år.
84. Jf. Johannes [Michelsen 1985](#): "Medlemmernes formål med landbrugs-kooperationen", s. 37-48 i [Bager \(red.\) 1985](#), her s. 39 og 44. Se også Bjarne [Møgelhøj 1980](#): "Det kooperative særpræg", Sydjysk Universitetsforlag 'Esbjerg, især s. 9. Om livsformer jævnfør omtalen af Thomas Højrup's begreb "den rurale livsform" [ovenfor](#).
85. Jf. Johannes [Michelsen 1984](#): "Hvad mener andelshaverne?", Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, s. 58, 59 og 145. Side 58 refererer Michelsen til Ulrich Nitsch: "Farmers' Perceptions of and Preferences concerning Agricultural Extension Programs", Institutionen för ekonomi och statistik, Sveriges lantbruksuniversitet, rapport nr. 195, Uppsala 1982. Michelsen finder dog den ekspressive indstilling så vagt formuleret, at han alene vil tale om at der i Vestjysk Mejeriselskab blandt andelshaverne findes en mere eller mindre udtalt instrumental indstilling (s. 59).
86. Jf. [Michelsen 1984](#) s. 19 og 113.
87. [Producentinterviews](#) nr. 5-8. Producenterne nr. 5 og 6 er medlemmer af VEKOFA, nr. 7 og 8 af Mejeriselskabet Danmark. Producenterne har 47, 60, 65 og 90 køer. Om interviewene i øvrigt se [note 73](#).
88. Producent nr. 7 fortalte også en lærerig historie om den tekniske og strukturelle udvikling i mejeribrug siden 1970, bl.a. om hvordan den forrige ejer var blevet medlem af MD: Han leverede oprindeligt til det lokale andelsmejeri, men forlod det sammen med andre store leverandører, fordi flertallet af mejeriets medlemmer ikke ville være med til at kræve, at alle skulle have køletank. De store leverandører gik til Grindsted Andelsmejeri, som i oktober 1971 gik med i det dengang ét år gamle MD. MD er kendt for at nedlægge den lokale produktion og koncentrere den på store enheder, men der produceres fortsat ost i Grindsted. De leverandører, som ikke meldte sig ud af det lokale andelsmejeri, kom til at føre en omflakkende tilværelse: Først blev de alligevel nødt til at investere i en mælketankbil, og så opløste de andelsselskabet og solgte mejeriet til en privatmand. Han fik imidlertid hurtigt økonomiske problemer og måtte lade Snejbjerg Andelsmejeri tage over. Snejbjerg Andelsmejeri gik ind i Herning Mejeriselskab, som endelig gik med i VEKOFA!
89. Jf. grøntsagsproducent nr. 4's udtalelse [ovenfor](#).
90. Jf. bl.a. Torben [Bager 1985](#): "Indledning", s. 9-17 i [Bager \(red.\) 1985](#), her s. 9. Kampen om markedsandele har på hjemmemarkedet f.eks. kunnet ses i "mælkekrigen" om det københavnske marked 1982-1984, og for slagteriernes vedkommende var det uenighed om fordeling af eksporten, der i 1983 var grund

til sprængningen af ESS-FOOD. Se også [Andelsbladet nr. 26 1984](#), Hans-Henrik Jørgensen: "Ikke fred på mælke markedet — kun våbenstilstand".

91. Jf. Torben [Bager 1985](#): "Landbrugskooperationen i samfundet", s. 59-65 i [Bager \(red.\) 1985](#) (s.d.). Torben Bager anvender begrebet "bondeklasse", som ikke skal defineres nærmere her.
92. Jf. [Bager 1985](#) s. 63. Om opbygningsfasen og bøndernes bevidste modstand mod privatkapitalen se f.eks. Martin [Zerlang 1976](#): "Bøndernes klassekamp i Danmark", særlig s. 84-96.
93. F.eks. henviser MD i en pjece om afregningsprincipper direkte til politisk og organisatorisk fastsatte størrelser, bl.a. de priser, som mejeriselskabet kan opnå ved at sælge smør og skummetmælkspulver til intervention. MD bruger interventionspriserne som argument, selv om der praktisk talt ikke intervereres smør og skummetmælkspulver i Danmark: "Basisafregningens beløb påvirkes af faktorer, som ligger uden for selskabet — nemlig: 1. Interventionsprisernes størrelse, der fastsættes af EF. 2. Størrelsen af de af Fællesorganisationen fastsatte omkostningsnormer, som ændres efter behov — normalt i forbindelse med ændring i interventionspriserne", fra "[Om Mejeriselskabet Danmark](#)", udgivet april 1986, s. 10-11.
94. Jf. [organisationsinterview](#) nr. 4, transportchef Knud Jensen, Mejeriselskabet Danmark, Viby J., 11-8-1986.
95. En anden grund til fremmedgørelsen er, at andelsbevægelsen ved at skabe sit eget kapitalgrundlag ophøjer sig til en selvstændig magtfaktor. MDs konsolidering, som Knud Jensen omtaler ovenfor under punkt 3 er et eksempel på svækkelse af landbrugernes medlemskontrol, fordi den indskudte andelskapital forvandles til fælleskapital — kapital, som kun selskabet råder over, jf. [Møgelhøj 1980](#) s. 43, jf. også producent nr. 4's bemærkning om MDs bankvirksomhed [ovenfor](#).
96. Jf. [Zerlang 1976](#) s. 87.
97. Jf. [Omholt 1985](#) s. 77 og Flemming [Just 1985](#): "Sammenfatning: En korporativ udvikling?", s. 109-124 i [Bager \(red.\) 1985](#), her s. 111.
98. Citeret fra [Zerlang 1976](#) s. 34, hvor han refererer til Erling Øben: "Danmarks økonomiske historie siden 1750", Kbh. 1962, s. 61. Højreministeren Sehested talte for en forsamling af store bønder og godsejere. Det må være sådanne, han havde i tankerne, da talte om "det ledende landbrug".
99. Jf. [Just 1985](#) s. 111 og jf. [Omholt 1985](#) s. 77.
100. Jf. [Omholt 1985](#) s. 78-79.
101. Jf. [Hernes 1978](#) s. 198 og [Omholt 1985](#) s. 84.

102. Jf. [Omholt 1985](#) s. 80. Som et tidligt eksempel på regulering af hjemmemarkedet kan nævnes lovgivningen om land- og bymejerier fra 1940, hvorefter mejerier kun måtte levere konsummælk til butikker i deres egen kommune. Denne lovgivning blev ophævet i 1972, men i uenighedeme mellem Mejeriselskabet Danmark og andre mejerier kan der trækkes en lige linje til gammelt nag mellem landmejerier (MD) og bymejerier (f.eks. VEKOFA). Se [producentinterview](#) nr. 6 og f.eks. [Andelsbladet nr. 26 1984](#), Hans-Henrik Jørgensen: "Ikke fred på mælkemarkedet — kun våbenstilstand", især s. 585-586.
103. Jf. [Børsens Nyhedsmagasin 7-10-1985](#), Rolf Geckler og Mogens Gyde: Bønder på bistand: 90.000 kr. i støtte til hver landmand", [Børsens Nyhedsmagasin 9-6-1986](#), Jørgen Grønnegård Christensen: "Den offentlige sektors grå zone" og [Børsens Nyhedsmagasin 30-12-1985](#), Rolf Geckler og Mogens Gyde: "Landbrugsfond gav privat lån til kontorchef".
104. "EFs markedsordninger administreres i følge lov nr. 595 af 22-12-1972 om administration af Det europæiske økonomiske Fællesskabs forordninger om markedsordninger for landbrugsvarer mv., som sidst er ændret 27-2-1980. Denne lov bestemmer i sin §2 nedsættelsen af rådgivende udvalg for EFs landbrugspolitik og for administration af markedsordningerne, heraf navnet .. " (Cit. [Gåsdal 1984](#) s. 43-44).
105. Jf. [Gåsdal 1984](#) s. 81 og jf. [Børsen 18-7-1986](#), Oskar Lund: i 'Mejerierne kan miste fordeling af EF-mia."og jf. [Hernes 1978](#) s. 223 og 104.
106. Jf. [Romtraktaten](#), artikel 39 stk. 1, som i sin helhed lyder: "I. Den fælles landbrugspolitik har til formål:
- a. at forøge landbrugets produktivitet ved fremme af den tekniske udvikling, ved rationalisering af landbrugsproduktionen og ved den bedst mulige anvendelse af produktionsfaktorerne, især arbejdskraften,
 - b. herigennem at sikre landbrugsbefolkningen en rimelig levestandard, især ved en forhøjelse af de individuelle indkomster for de i landbruget beskæftigede personer,
 - c. at stabilisere markederne,
 - d. at sikre forsyningerne,
 - e. at sikre forbrugerne rimelige priser på landbrugsvarer"

Denne programerklæring har som ethvert andet realpolitisk dokument sine selvmodsigende bestanddele, f.eks. er det, som opleves som rimelige priser af forbrugerne, sandsynligvis ikke rimeligt for landbrugerne. Bemærk, at arbejdskraften regnes for en produktionsfaktor, noget, som ikke er i overensstemmelse med en familieøkonomisk rationalitetssammenhæng, [jf. ovenfor](#). De selvstændige landbrugere kan i denne sammenhæng ikke være

interesseret i at afskaffe deres egne arbejdspladser, heller ikke selv om den samfundsmæssige produktivitet derved forøges.

107. Jf. [Gåsdal 1984](#) s. 88-95.
108. Se f.eks. [Børsen 16-9-1986](#), Hakon Redder: "Styring af mælkeproduktion i Danmark skal bevares", og [Jyllands-Posten 4-9-1986](#), Frede Godsk: "Smørbjerg helt ude af kontrol".
109. At EF er protektionistisk udadtil ses f.eks. af bestemmelsen om fællesskabspræference.
110. [Betænkning nr. 795 1977](#): "En fremtidig landbrugspolitik", Kbh., og [Betænkning nr. 993 1983](#): "En fremtidig landbrugspolitik — nogle mere langsigtede perspektiver", Kbh. Udvalgene havde henholdsvis 12 og 14 medlemmer, hvoraf tre kom fra Landbrugsministeriet og tre fra landbrugets organisationer. Seks af de 12 udvalgsmedlemmer fra 1977 var med i udvalget der skrev den ny betænkning i 1983.
111. Jf. [Betænkning nr. 795 1977](#), s. 6, 8 og 9.
112. [Betænkning nr. 993 1983](#), s. 11, 12 og 25.
113. [Betænkning nr. 993 1983](#) s. 15.
114. Disse markedsvilkår er i øvrigt under politisk påvirkning fra alle berørte stater. Alle stater i Vesteuropa afskærmer deres egne landbrugere fra international konkurrence, selv om de samtidig udtrykker ønsket om fuldkommen konkurrence i international handel, jf. [Heum 1976](#) s. 165.
115. Af andre dele af de neoklassiske forudsætninger, som mangler at være opfyldt, kan nævnes GASA-medlemmernes udgifter til emballage og provision, som ikke stemmer med antagelsen om at transaktionerne er uden omkostninger. På grøntsagsmarkedet optræder FDB, som er Danmarks største firma — dvs. aktørerne er ikke af ensartet størrelse.

5.3 Litteraturliste

Torben **Bager 1985**: "Indledning", s. 9-17 og "Landbrugskooperationen i samfundet", s. 59-65 i [Bager \(red.\) 1985](#).

Torben **Bager (red.) 1985**: "Landbrugskooperationen i Norden", Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 260 s. Med bidrag af bl.a. [Bager 1985](#), [Omholt 1985](#) og [Michelsen 1985](#).

Ole **Berrefjord og Gudmund Hernes 1978**: "Markedsforvitring og statsbygging", kap. 4, s. 81-112 i [Hernes \(red.\) 1978](#).

Betænkning nr. 795 1977, "En fremtidig landbrugspolitik", Kbh. , 142 s.

Betænkning nr. 993 1983, "En fremtidig landbrugspolitik — nogle mere langsigtede perspektiver", Kbh., 186 s.

Jørgen Ole **Bærenholdt 1987**: "Livsformer og småbrug i Ungarn — et bidrag til udviklingen af en kulturgeografisk metode", Publikationer fra Institut for geografi, samfundsanalyse og datalogi, forskningsrapport nr. 57, RUC, Roskilde, 184 s.

R.D. Collison **Black 1976**: "Smith's Contribution in Historical Perspective", s. 42-63 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), s.d.

Alexander **Cairncross 1976**: "The Market and the State", s. 113-135 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), s.d.

J. Marcus **Fleming 1976**: "Mercantilism and Free Trade Today", s. 164-185 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), s.d.

Milton **Friedman 1972**: "Kapitalism och Frihet", Aldus/Bonniers, Stockholm, 245 s. Bogen er udgivet på engelsk 1962.

John Kenneth **Galbraith 1961**: "Det rige Samfund", Gyldendal, Kbh., 298 s.

John Kenneth **Galbraith 1968**: "Det nye industrisamfund", Gyldendal, Kbh., 417 s.

John Kenneth **Galbraith 1974**: "Economics and the Public Purpose", Andre Deutsch, London, 334 s.

Herbert **Giersch 1976**: "Comment", s. 185-195 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), s.d.

Odd **Gåsdal 1984**: "Kortlægning af landbrugskooperationen", Landbrugskooperationen i Norden, arbejdsrapport nr. 4. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, min. 108 s.

Gudmund **Hernes 1978**: "Makt, blandingsøkonomi og blandingsadministrasjon, kap 1, s. 11-60, "Om utredning av maktforholdene i Norge", kap. 3, s. 66-80, Per-capita-ideologi og koplingsgevinster", kap. 5, s. 113-121, "Markedet som domstol", kap. 6, s. 122-133, "Mot en institusjonell økonomi", kap. 10, s. 196-242 i [Hernes \(red.\) 1978](#), s.d.

Gudmund **Hernes (red.) 1978**: "Forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon", Universitetsforlaget, Bergen, 248 s. Med bidrag af bl.a.: [Berrefjord og Hernes 1978](#), [Hernes 1978](#) og [Heum 1978](#), s.d.

Per A. **Heum 1978**: "Markeders liberalisering og politisk institusjonalisering, kap. 8, s. 160-180 i [Hernes \(red.\) 1978](#).

Fred **Hirsch 1976**: "Social Limits to Growth", Harvard University Press, Cambridge, 208 s. Den benyttede udgave er fra Routledge & Kegan Paul, London 1977.

Jesper **Hoffmeyer 1982**: "Samfundets naturhistorie", Rosinante, Charlottenlund, 295 s.

Jesper **Hoffmeyer 1984**: "Naturen i hovedet. Om biologisk videnskab", Rosinante, Charlottenlund, 260 s.

Thomas **Højrup 1983**: "Det glemte folk", Institut for europæisk folkelivsforskning, Hørsholm, 543 s.

Flemming **Just 1985**: "Sammenfatning: En korporativ udvikling?", s. 109-124 i [Bager \(red.\) 1985](#).

C.P. **Kindleberger 1976**: "The Historical Background: Adam Smith and the Industrial Revolution", s. 1-25 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), s.d.

Landøkonomisk Oversigt, årgangene 1982-1986, udgivet af De danske Landboforeninger.

Anette **Leppert-Fögen 1976**: "Den deklasserede klasse", Historievidenskabs skriftrække nr. 2, GMT, Grenå, 362 s.

Charles E. **Lindblom 1977**: "Politics and Markets. The World's Political Economic Systems", Basic Books, New York, 402 s.

Richard G. **Lipsey & Peter O. Steiner 1981**: "Economics", 6. udg., Harper International, New York, 958 s.

Karl **Marx 1970.**: "Den tyske ideologi" fra "Verker i udvalg", bind 2, red. Jon Elster og Einhart Lorenz, Pax, Oslo, 256 s.

Johannes **Michelsen 1984**: "Hvad mener andelshaverne?", Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 184 s.

Johannes **Michelsen 1985**: "Medlemmernes formål med landbrugskooperationen", s. 37-48 i [Bager \(red.\) 1985](#).

Bjarne **Møgelhøj 1980**: "Det kooperative særpræg", Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 68 s.

New Encyclopædia Britannica 1974, 15th. edition, 30 vol., eget forlag, Chicago.

Mancur **Olson 1976**: "Comment", s. 105-112 i [Wilson & Skinner \(eds.\) 1976](#), s.d.

"**Om Mejeriselskabet Danmark**", pjece udgivet april 1986 af MD.

Knut **Omholt 1985**: "Danmark og Norge 1930-1980", s. 74-85 i [Bager \(red.\) 1985](#).

Joan **Robinson & John Eatwell 1973**: "An introduction to modern economics". McGraw-Hill, London, 350 s.

Romtraktaten

Adam **Smith 1776** (1950): "An inquiry into the nature and causes of The Wealth of Nations", 6th. edition by Edwin Cannan, i 2 bind, Methuen & Co., London, 462+506 s.

Statistisk Årbog 1986, udgivet af Danmarks Statistik, Kbh.

Nigel **Swain 1985**: "Collective Farms Which Work?", Cambridge University Press, Cambridge, 235 s. Bogen handler om ungarske landbrugskooperativer.

Wilson & Skinner (eds.) 1976: "The Market and the State. Essays in Honour of Adam Smith", The Clarendon Press, Oxford, 357 s. Med bidrag af bl.a. [Cairncross 1976](#), [Black 1976](#), [Fleming 1976](#), [Giersch 1976](#), [Kindleberger 1976](#) og [Olson 1976](#), s.d.

Martin **Zerlang 1976**: "Bøndernes klassekamp i Danmark", Medusa, Kbh., 410 s.

5.3.1 Artikler i tidsskrifter:

Andelsbladet nr. 26 1984, Hans-Henrik Jørgensen- "Ikke fred på mælke markedet — kun våbenstilstand".

Andelsbladet nr. 18 1985 (1): "Ud til brugserne med friske grøntsager hver dag".

Andelsbladet nr. 18 1985 (2): "Effektivitet er hele tiden kodeordet". Interview med direktøren for Københavns Engros Grønttorv, Gitte Jensen.

Andelsbladet nr. 14 1986, Kim Bang-Sørensen: "Nord Grønt: Danske gartnere står i kø for at blive medlemmer.

Andelsbladet nr. 20 1986: "Brugsen satser på ferskvarer i fremtiden".

Berlingske Tidende 5-4-1986, Henning Gøtz: "Dansk landbrug: Lang tradition for lobbyisme.

Berlingske Tidende 1-5-1986, Niels Nørlund: "H.O.A. Kjeldsen er parat på barrikaderne" (om gødningsafgift).

Børsen 18-7-1986, Oskar Lund: "Mejerierne kan miste fordelingen af EF-mia."

Børsen 16-9-1986, Hakon Redder: "Styring af mælkeproduktion i Danmark skal bevares".

Børsens Nyhedsmagasin 7-10-1985, Rolf Geckler og Mogens Gyde: "Bønder på bistand: 90.000 kr. i støtte til hver landmand".

Børsens Nyhedsmagasin 30-12-1985, Rolf Geckler og Mogens Gyde: "Landbrugsfond gav privat lån til kontorchef".

Børsens Nyhedsmagasin 9-6-1986, Jørgen Grønnegård Christensen: "Den offentlige sektors grå zone"

Jyllands-Posten 4-9-1986, Frede Godsk: "Smørbjerg helt ude af kontrol".

Landbrugsmagasinet 3-4-1986: "Gødningsafgift reducerer ikke kvælstofforbruget".

Landbrugsmagasinet 26-6-1986: "Overflødig velvilje — Vi har masser af stolthed, siger LFO's formand i kommentar til landbrugsministeren.

Nyt fra Danmarks Statistik nr. 1 1987.

Ugeskrift for Jordbrug nr. 6 1986, Henning Otte Hansen: "Anvendelse af verdensmarkedsprisen ved beregning af størrelsen på landbrugets protektionisme" (s. 164-168).

5.3.2 Ikke offentliggjorte kilder:

Egne noter fra Jens Thomsens forelæsninger i EF-fag, Økonomisk Institut, Københavns Universitet, efteråret 1985.

Organisationsinterviews : nr. 1: Jan Jønsson, salgsleder ved GASA i Kolding, 4-8-1986. nr. 2: Ole Chr. Kjærulff, koordinator i Nord Grønt, Viby J., 11-8-1986. nr. 3: Lars Hoelgaard, Landbrugsministeriet, 11-9-1986. nr. 4: Knud Jensen, transportchef i Mejeriselskabet Danmark, 11-8-1986.

Producentinterviews foretaget august 1986. Disse interviews er fortrolige.

5.4 Citater på originalsprog

Tekst, der er udeladt i oversættelsen, er markert med [*kantet parentes*].

" — at skillet mellom 'offentlig' og 'privat' virksomhet [*etterhvert som koplingstettheten øker*] blir mer rituert, og likeledes at skillet mellom 'markedet' og 'politikken' viskes ut . ([Berrefjord og Hernes 1978](#) s. 99)

".. markeder i den kontekst av organisasjonsmessige, sosiale og politiske prosesser som omgir dem, gjennomtrenger dem, og gjennomtrenges av dem". ([Hernes 1978](#) s. 235)

"[*Det interessante er at*] en hel rekke forskjelligartede problemer [*— fra eiendomssystemers virkemåte til rasjonalet for deltakelse i valg —*] kan analyseres med et lite knippe teoretiske modeller som skjærer på tvers av de tradisjonelle faggrensene, men som netopp ved å være et knippe avgrenser et studiefelt der disiplinene overlapper. Dermed har man et relativt veldefinert problemområde som er tverrfaglig i beste forstand: substansielle spørsmål hentes fra flere fagområder ut fra problemene som oppstår i skjæringsflatene mellom ulike institusjoner (markeder, kollektiver, hierarkier, folkevalgte organer), samtidig som analysen av det kan skje under et enhetlig sikte med et lite sett felles prinsipper som hentes fra disiplinene, og som knytter an til de klassiske arbeider i samfunnsforskning.

For lærdommen fra den klassiske tradisjon er at økonomisk og politisk endring må studeres i sammenheng". ([Hernes 1978](#) s. 234-235)

"Men enkelte ideologier blir akseptert av nesten alle i et samfunn, og de er derfor vanskelige å oppdage. De er ikke gjenstand for åpen politisk debatt, og vi har derfor gjerne et ureflektert forhold til dem. Av og til er de befestet fordi en gruppe har fått godtatt sine særinteresser som hele samfunnets interesser, og fordi samfunnets institusjoner dermed også forsvarer dem". (Hernes 1918 s. 113)

"[For som Louis Wirth har hevdet, er] noe av det viktigste vi kan studere, det folk tar for gitt: De mest grunnleggende og betydningsfulle kjennetegn ved et samfunn er gjerne de som sjelden diskuteres og alment oppfattes som endelig avgjort". ([Hernes 1978](#) s. 114)

"Vitenskapelig arbeid er en pendling mellom de modellverdener vi bygger og den virkelige verden vi forsøker å få dem til å likne. Vi starter ut med et sett forutsetninger, som må være gyldige eller iallfall rimelige. Det neste skritt er å trekke slutninger som må være følgeriktige og ikke lede til inkonsistenser. Det tredje er å sammenholde de slutninger vi har trukket med de virksomheter vi kan observere i virkelighetens verden. Er avviket stort, må modellen forkastes, eller iallfall forutsetningene modifiseres. Modellen må altså være falsifiserbar. Det kreves også at hvis det er viktige saksforhold vi kan observere som modellen ikke fanger inn, så må den modifiseres, utvides eller erstattes". ([Hernes 1978](#) s. 202)

Konsekvent gjennomført ville fullstendige frie transaksjoner føre til systemets motsats, til presis den en skulle unngå: monopolisering, privilegier og ineffisiens. [*En kan derfor si at Adam Smith baserte sitt system på et umulighetsteorem:*] Fullstendig frie transaksjoner lar seg ikke forene med effisient allokering — transaksjoner om transaksjoner vil forandre systemet og gjøre det ineffisient". ([Hernes 1978](#) s. 199)

"[Sagt på en annen måte:] De kollektive gevinster som høstes ved markedet som fellesgode, kunne en bare oppnå ved å forhindre at egeninteressen gjorde slutt på markedet, ved at det selv ble gjort til objekt for handel". ([Hernes 1978](#) s. 199)

"Den disiplin som baserer seg på nyttemaksimering, foretar [*dermed*] en vilkårlig avgrensning av feltet for økonomisk egeninteresse. For den slutter jo ikke ved markedets grenser". ([Hernes 1978](#) s. 215)

"Kritikken mot det neoklassiske paradigme har vært satt inn mot hvert av disse leddene. For å illustrere dette, må en først se på de forutsetninger neoklassisk teori har bygget på i det en kan kalle den heroiske fasen:

1. En har å gjøre med enhetlige aktører, foretak og husholdninger. [*De er svarte bokser, så å si*]
2. Aktørerne er rasjonelle, med konsistente preferanser, og slik at foretakene maksimerer nytte og husholdningene nytte.

3. Beslutningstakerne er fullt informerte om sine omgivelser og sitt handlingsmiljø — de har perfekt kunnskap om mulige alternativer
4. Aktørene har ingen kalkuleringskostnader, de kan øyeblikkelig finne det beste alternativ eller den beste kombinasjon av alternativer.
5. Transaksjonene mellom aktørene er kostnadsfrie.
6. Konsumentene er suverene og har makten over produsentene. Endres deres behov eller ønskemål, blir den gjennom kjøpsbeslutningene automatisk registrert og på grunn av prisvirkningene straks tatt hensyn til. Prisene er helt fleksible.
7. Det den økonomiske vitenskap dreier sig om er hvordan produksjonsvarer foredles og forbrugsgoder fordeles [*— hvordan knappe midler med alternative anvendelser settes inn for å nå et sosialt optimum.*]
8. Ideelt beskrives dette ved den generelle likevekt som nås, når de kryssende beslutninger under ulike forventninger som de gjensidige forbundne konsumenter og produsenter hver for seg treffer har spilt seg ut, og alle direkte og indirekte virkninger har stabilisert seg. . . ([Hernes 1978](#) s. 202-203)

"[*Kort sagt:*] ved å postulere perfekt kunnskap gjør man en urimelig forutsetning; ved å gi slipp på den må man også gi slipp på forutsetningen om perfekt rasjonalitet". ([Hernes 1978](#) s. 207)

"Hvis neoklassisk likevekt ikke kan nas eller opprettholdes i en verden med usikkerhet og kostbar informasjon, så må neoklassisk teori erstattes med en generell ulikevektsteori". ([Hernes 1978](#) s. 207)

"[*For det andra finner man att*] de fördelar bönderna vinner genom detta prisstödsprogram — om de nu vinner någonting alls — ligger mycket, mycket lägre än de summor som totalt satsas på programmet". ([Friedman 1972](#) s. 225)

"Ved at knappe goder prissettes, må hver enkelt økonomisere med de ressurser han har til rådighet, og prioritere mellom alternativ bruk av dem. Og den enkeltes egeninteresse fører til samfunnsmessig effektivitet: Når enhver gjør det beste for seg, vil ikke bare de etterspurte varer bli tilbudt, med de vil produseres på de best egnete steder på rimeligste måte". ([Hernes 1978](#) s. 123)

"Før krigen ventet en ikke at staten skulle gjøre noe, fordi en ikke trodde at staten kunne gjøre noe. [*Men det har skjedd en forventningenes revolusjon.*] Statens oppgave er ikke bare å opprettholde konkurransen og lov og orden. Den skal stabilisere, garantere, finansiere, investere og initiere". ([Hernes 1978](#) s. 128)

"[*Samtidig skjer*] avveining av ulike økonomiske interesser i tiltakende grad også innen folkevalgte organer, som treffer vedtak om priser, subsidier, inntekter og lokaliseringsregler.

Når rammebetingelsene for økonomisk virksomhet settes, søker også foretakene å påvirke deres innhold på den måten som er gunstigst for dem. Det er lett å se dette i forbindelse med toll, indirekte skatter eller subsidier. Både foretak, bransjesammenslutninger og næringsorganisasjoner utfolder stor aktivitet for å påvirke slike forhold i ønsket retning". ([Hernes 1978](#) s. 211)

"Markedet er altså innskrenket både av dem som opererer på det, og av dem som påvirker det utenfra — ikke minst av økonomene. [*Troen på den perfekte markedsøkonomi er, for å uttrykke det provokatorisk, i ikke liten grad erstattet av troen på perfekte markedsøkonomer.*] Det paradoksale er at økonomene mer enn noen annen gruppe med unntak av de næringsdrivende selv har initiert de inngrep som stadig mer fjerner markedet fra den tilstand de har best teorier for: fullkommen frikonkurransse. Av og til skjer dette indirekte: med utgangspunkt i frikonkurranssemodellen har de anbefalt en åpning av internasjonal handel som har tvunget dem til mottiltak i sine hjemland, som innebærer oppgivelse av frikonkurranssebetingelsene. Utvidelsen av markedssystemet mellom land har trukket med seg innskrenkning av det innen hvert land. Her erstattes det med et mangfold av økonomisk-politiske inngrep. Det vil si at økonomenes styringsinngrep skjer i en politisk prosess som økonomien ikke har noen velutviklet teori for — og som heller ingen av de andre samfunnsvitenskapene besitter". ([Hernes 1978](#) s. 211-212)

"En teori for den kumulative sekvensen i utviklingen av økonomiske institusjoner, uttrykt ved begreper om selve denne prosessen". (Veblen, her fra [Hernes 1978](#) s. 223)

1. [*Institusjoner og ressurser er ikke uavhengige:*] institusjonelle rammer [*i bred forstand*] påvirker hva som er ressurser, hvem som har ressurser, og hva som er optimal bruk og fordeling av dem.
2. Økonomien er ikke et lukket eller selvregulerende system i et institusjonelt tomrom. Det formidles viktige impulser og foreligger grunnleggende gjensidige påvirkningsforhold mellom ulike samfunnsinstitusjoner, som økonomi og politikk, religion og lovverk, produksjonsprosesser og fordelingsprosesser. [*For å forstå hvordan folk setter inn sine ressurser for å tilfredsstille sine materielle behov, må disse med i analysen.*] De arenaer der økonomiske interesser kommer mest direkte til uttrykk og de uttrykksformer som økonomiske interesser antar, både formes av og forandrer andre institusjoner. Økonomisk virke kan ikke organiseres eller opprettholdes gjennom egeninteresse og markeder alene. [*I så måte står en på Adam Smiths standpunkt — et standpunkt som vel er delt av de fleste økonomer i dag.*]
3. Institusjonell økonomi legger hovedvekten på hvordan forandringer i institusjonelle omgivelser endrer betingelsene for økonomisk virke, og i sin tur forandres av dette. [*Snarere enn å formulere teorier om likevekt, er den opptatt av dynamisk ulikevekt: hvordan institusjonelle rammer ansporer adferd som forandrer dem.*] Poenget er å analysere hvordan relasjonene mellom elementene i et politisk-økonomisk system endrer deres karakter, hvordan karakterforandring modifiserer relasjoner og dermed omarbeider systemets egenskaper. [*Som Joan*

Robinson har sagt: så snart en medgir at økonomien eksisterer i tid, der fortiden er ugjenkallelig og fremtiden uutgrunnelig, så lar begrepet om likevekt seg ikke opprettholde (note).] Hovedinteressen må siktes inn mot [spiralvirkninger —] virkninger som forandrer sin årsak over tid.

4. Økonomiske aktører søker å endre sine institusjonelle omgivelser [— økonomiske aktører er også politiske aktører. Men evnen til å bibeholde eller forandre institusjonelle arrangementer, er et ulikt fordelt resultat av det økonomisk-politiske system.] Derfor er et nøkkelspørsmål hvordan et økonomisk system på den ene side produserer grupper med motstridende interesser knyttet til dets organisasjon, og på den annen side fordeler kontroll mellom dem over dets utvikling. [Dette er spørsmål om makt.]
5. De normative spørsmål for en institusjonell økonomi angår ikke først og fremst hva kriteriene for effisient allokering skal være, men forholdet mellom individuelle egenskaper og institusjonelle ordninger. [Som nevnt under punkt 3, vil de egenskaper den enkelte utvikler, betinges av de samkvemsformer han settes i, og egenskapene som utvikles kan lukke eller åpne for videre utvikling av samkvemsformene. Derfor er den normative interesse rettet mot de mennesker som produseres av de vilkår de lever og virker under. Snevrere arbeidsoppgaver kan innsnevre personlighetens og hemme allsidig utvikling; varierte ferdigheter opparbeides gjennom uensartet arbeid og dermed på grunnlag av produksjonsformene. Her står en både på Adam Smiths og Marx' standpunkt: varig utforming av delfunksjoner på grunn av arbeidsdelingen kan gi mangesidig produktutvikling, men ensidig personlighetsutvikling. Produksjonen produserer produsentene. Det normative hovedspørsmål er derfor] hvordan produksjonen kan organiseres slik at den gir anledning til virke i ulike funksjoner som avløser hverandre og beskjeftigelse i varierte oppgaver som gir mangfoldige og skapende individer, snarere enn delindivider som forsnevres av detaljfunksjoner i en sammenheng de ikke kan fungere utenfor". ([Hernes 1978](#) s. 215-216)

"Nedlegges et skipsverft, har maskiner og redskap nesten bare skrapjernsverdi. Selv der virksomheten er privateid, er det den samfunnsmessige verdi av produksjonsutstyret som betones i nedgangs tider, særlig hvis en står på falllittens rand". ([Hernes 1978](#) s. 126)

"Små bedrifter kan tillates å gå konkurs siden de samfunnsmessige ringvirkninger er begrenset. Er de store nok, har de i kraft av sin størrelse en offentlig forsikring for fortsatt eksistens, [som de ikke behøver betale premie for.] De store bedrifter, både private og statlige, defineres som samfunnsinstitusjoner". ([Hernes 1978](#) s. 126-127)

"Bildet av den offentlige forvaltning som en pyramidal organisasjon som lett kan dirigeres fra toppen synes å være overdrevet. Snarere er det vel slik at politikere og statsmenn ofte føler at de trekker i tråder som ikke er festet til noe som helst. For innenfor forvaltningen finner vi departementer, byråer, avdelinger og direktorater med høy grad av institusjonspatriotisme, som kriger med hverandre om bevilgninger, stillinger og vekst; som har helt andre oppfatninger av sin misjon i verden enn den stortingsrepresentanter har forutsatt, formålsparagrafer sier og statsråder med knapp tid og fragmentert

oppmerksomhet kan håndheve. Og de inngår ikke sjelden allianser med dem de er forutsatt å overvåke eller kontrollere". ([Berrefjord og Hernes 1978](#) s. 104)

"De er ikke gjenstand for åpen politisk debatt, og vi har derfor gjerne et ureflektert forhold til dem. Av og til er de befestet fordi en gruppe har fått godtatt sine særinteresser som hele samfunnets interesser, og fordi samfunnets institusjoner dermed også forsvarer dem". ([Hernes 1978](#) s. 113)

"Most people who are reasonably well off derive more satisfaction in their capacity as producers than as consumers. Indeed, many would define the social ideal as a state in which as many people as possible can live in this way". (Gunnar Myrdal, her fra [Hirsch 1976](#) s. 123-124)

"Suppose that the relative preferences of individuals as between material and positional goods are unchanged as their incomes rise — that, if able to buy more of both at the same price, their demand for both increases proportionately. If, therefore, positional goods remain in fixed supply while material goods become more plentiful, the price of positional goods will rise, as consumers' relative intensity of demand for them increases in terms of material goods. The tendency for positional goods to increase in relative price will be reinforced if rising incomes increase the demand for them faster than for material goods". ([Hirsch 1976](#) s. 27-28)

"Ettersom posisjonelle goder utgjør et større innslag i forbrugssammensetningen og de eksterne virkninger av dem gir seg sterke utslag, vil markedet få mindre betydning og det politiske system større belastning som fordelingsmekanisme. Feltet for livsutfoldelse der individuelt strev fører til harmoni, begrenses. Næringsfrihet og konkurranse under disse betingelser vil innebære at alle ødelegger for hverandre". ([Hernes 1978](#) s. 221)

"The attempt has been made to erect an increasingly explicit social organization without a supporting social morality. The result has been a structural strain on both the market mechanism and the political mechanism designed to regulate and supplement it". ([Hirsch 1976](#) s. 12)

"[In brief,] the principle of selfinterest is incomplete as a social organizing device. It operates effectively only in tandem with some supporting social principle". ([Hirsch 1976](#) s. 12)

"The resulting deficiencies in this individualistic approach were obscured for a long time by the special, and largely unconscious, influence of the English tradition of enlightened paternalism. This paternalist cover has been removed in the formulation of market liberalism that has been developed most thoroughly in the modern Chicago tradition". ([Hirsch 1976](#) s. 122)

"Antag att ni och tre goda vänner till er kommer gående gatan fram och att ni råkar hitta en hundralapp på trottoaren. Naturligtvis skulle det vara generöst handlat av er om ni delade pengarna lika med era vänner, eller åtminstone bjöd dem på et glas var. Men antag att ni inte har lust att göra detta. Skulle de tre andra då vara i sin fulla rätt att med

förenade krafter tvinga er att dela lika med dem? Jag misstänker att de fleste läsere nog kanner sig frestade att svara nej där. ([Friedman 1972](#) s. 205)

"We may be near the limit of explicit social organization possible without a supporting social morality. Additional correctives in its absence simply do not take. That is the decisive weakness of the purely technocratic approach to keeping the market economy to its social purpose". ([Hirsch 1976](#) s. 190)

"Society is in turmoil because the only legitimacy it has is social justice; and the transition to a just society is an uncertain road strewn with injustice. This is the awkward stage that has been reached through the working out of the modern western enlightenment. The central fact of the modern situation is the need to justify. [*That is its moral triumph and its unsolved problem.*] The need to justify imposes drastic limits on the set of feasible solutions. Solutions that work have traditionally dominated solutions that have ethical appeal. The distinction is now blurred: to work it must be ethically defensible. [*Who were the realists in Vietnam?*] For the overriding economic problem discussed in this book, the first necessity is not technical devices but the public acceptance necessary to make them work. ([Hirsch 1976](#) s. 190)

5.5 Stikordsregister

afmagt, 60
aktør, 5, 19, 29, 52
Andelsbladet, 42, 46, 73, 75, 76, 80
Arrow, 68
Bager, 52, 53, 66, 73, 74, 75, 77, 79
behov, 9, 13, 14, 15, 19, 20, 23, 28, 38,
42, 45, 49, 61, 64, 68, 75, 83, 84
Berlingske Tidende, 31, 71, 80
Berrefjord og Hernes, 4, 23, 30, 31, 66,
67, 69, 78, 81, 86
Betænkning, 59, 77, 78
Black, 68, 78, 80
Børsen, 56, 76, 77, 80
Børsens Nyhedsmagasin, 55, 76, 80
Cairncross, 20, 68, 69, 70, 78, 80
Chayanov, 68
Chicago-skolen, 36
Danmarks Statistik, 28, 48, 80, 81
Danske Mejeriers Fællesorganisation, 55
EF, 4, 6, 21, 26, 27, 28, 30, 38, 39, 42,
45, 46, 47, 49, 53, 55, 56, 57, 58, 59,
60, 61, 63, 65, 66, 70, 72, 75, 76, 77,
80, 81
EF-fag, 70, 81
egeninteresse, 10, 12, 20, 25, 58, 59, 82,
83, 84
FDB, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 60, 64, 77
Fleming, 68, 69, 78, 80
Friedman, 17, 18, 36, 69, 78, 83, 87
Fællesorganisationen, 75
Galbraith, 7, 15, 16, 31, 65, 67, 78
GASA, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51,
60, 73, 77, 81
Giersch, 68, 69, 78, 80
grøntsager, 6, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 73, 80
Gåsdal, 73, 76, 77, 78
Hansen, 67, 68, 81
Hernes, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13,
14, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28,
29, 30, 31, 32, 35, 55, 62, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77,
78, 81, 82, 83, 84, 85, 86
Heum, 21, 23, 66, 67, 69, 72, 77, 78
Hirsch, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 59, 62, 71,
72, 78, 86, 87
Hoffmeyer, 37, 71, 72, 78, 79
Højrup, 15, 34, 67, 68, 72, 79
ideologi, 8, 12, 23, 24, 25, 38, 56, 64,
68, 71, 78, 79
institutionel økonomisk teori, 26

interesseorganisationer, 3, 13, 32, 38, 45,
 51, 53, 54, 55
 Just, 54, 75, 79
 Jyllands-Posten, 77, 81
 Kindleberger, 67, 79, 80
 kvoter, 18, 52, 59
 Landbrugsmagasinet, 70, 81
 Landbrugsrådet, 45, 54, 55
 Landøkonomisk Oversigt, 48, 57, 74, 79
 Leppert-Fögen, 24, 70, 79
 Lerner, 70
 Lindbeck, 69
 Lindblom, 70, 79
 Lipsey & Steiner, 17, 68
 markeds kræfter, 3, 7, 45, 63, 65
 Marshall, 68
 Marx, 71, 79, 85
 MD, 47, 49, 50, 51, 53, 73, 74, 75, 76,
 79
 merkantilisme, 5, 20, 21, 23, 61, 69
 Michelsen, 48, 49, 74, 77, 79
 moral, 36, 37, 38, 59, 87
 Myrdal, 32, 71, 86
 mælk, 6, 28, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53,
 55, 57, 60, 61, 63
 Møgelhøj, 74, 75, 79
 neoklassisk teori, 1, 7, 8, 10, 12, 14, 16,
 19, 22, 38, 63, 64, 65, 72, 82, 83
 neo-merkantilisme, 5, 20, 21, 23, 61, 69
 New Encyclopædia Britannica, 69, 79
 Nitsch, 74
 Nord Grønt, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
 46, 47, 50, 51, 73, 80, 81
 nytte, 9, 12, 14, 15, 18, 19, 29, 35, 50,
 59, 66, 82
 Olsen, 75
 Olson, 32, 68, 71, 79, 80
 Omholt, 73, 75, 76, 77, 79
 Pigou, 69
 positionelle goder, 33, 34, 35, 36, 62
 refleksion, 9, 64
 retfærdighed, 9, 37, 38
 Robinson & Eatwell, 7, 67, 68, 69, 70
 Romtraktaten, 76, 79
 Schumpeter, 70
 skibsværfter, 30
 Smith, 5, 10, 11, 12, 13, 16, 19, 21, 23,
 24, 25, 33, 36, 56, 64, 67, 68, 71, 72,
 78, 79, 80, 82
 Statistisk Årbog, 48, 80
 Swain, 68, 80
 tabel, 47, 57, 71, 74
 Ugeskrift for Jordbrug, 67, 81
 Veblen, 25, 70, 84
 VEKOFA, 49, 50, 74, 76
 Wilson & Skinner, 67, 68, 69, 71, 78,
 79, 80
 Zerlang, 69, 75, 80